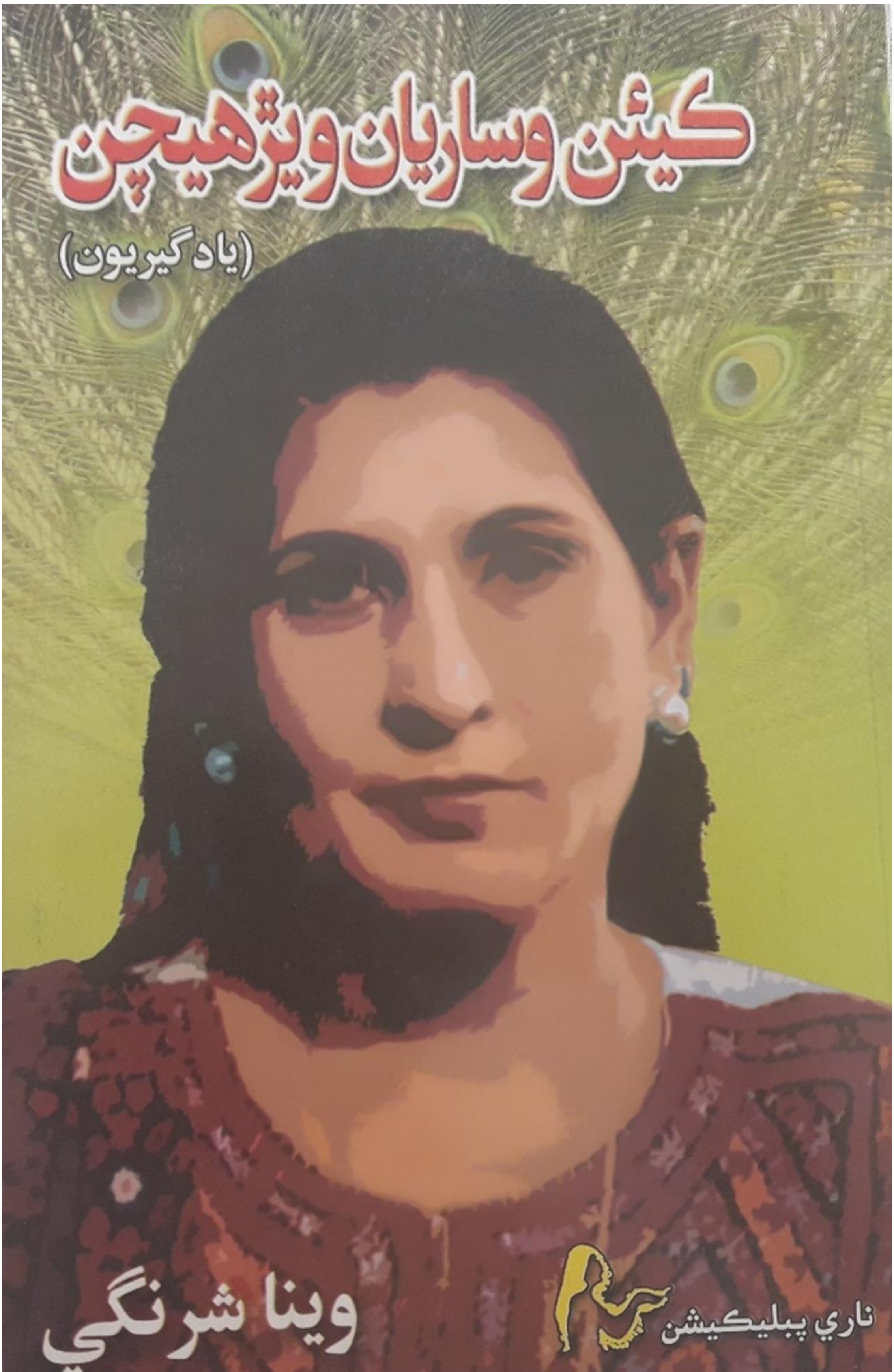
ڪيئن وساريان ويڙهيچن
(يادگيريون)
وينا شرنگي
ناري پبليڪيشن

ڪيئن وساريان ويڙهيچن

(يادگيريون)

وينا شرنگي

ناري پبليڪيشن، صدر، حيدرآباد
2009ع

ڊجيٽل ايڊيشن:
2018ع
سنڌ سلامت ڪتاب گهر

ارپنا

پنهنجي پوِتر ڪک مان جنم ڏيندڙ
محبت، لگن ۽ عقيدتمنديءَ جي مجسم
اَمڙ ستي ۽
ابي گوپي ڪرشن
کي
جيڪي زندگي ڀر گمناميءَ جي چادر اوڍي، سماجي ۽ قومي ڀلي جا ڪم ڪندا رهيا آهن ۽ جن مان ئي مونکي سماجي ڀلي، محنت ۽ فرض جي راهه تي اڳتي وڌڻ جو اُتساهه ملندو رهيو آهي.

وينا شرنگي

ڪمپوزرس پاران

انسان غلطين جو گھر آهي، ويسر سندس فطرت ۾ شامل آهي. اُن ڪري انسان جي لکت غلطين کان پاڪ ۽ صاف نہ ٿيندي. وس آهر ڪوشش ڪبي آهي تہ بهتر کان بهتر ڪيو وڃي. ڪٿي ڪا بہ غلطي هجي تہ ڪمپوزر پاران سمجهجو ۽ نشاندهي ڪجو.

شاهنواز ٽالپر ۽ محمد امين ڀٽي
سنڌ سلامت ڪتاب گھر

سنڌ سلامت پاران :

سنڌ سلامت **ڊجيٽل بوڪ ايڊيشن** سلسلي جو نئون ڪتاب **”ڪيئن وساريان ويڙهيچن“** اوهان اڳيان پيش ڪري رهيا آهيون. هي ڪتاب هند ۾ سنڌ جي مانواري ليکڪا **وينا شرنگي** جي يادگيرين تي مشتمل آهي.

”هن ڪتاب ۾ وينا شرنگيءَ جون يادگيريون آهن. اهي يادگيريون سنڌ ڌرتيءَ سان وابسته آهن، انهي ڪري هن ڪتاب لکڻ جي انداز ۾ سندس زبان جنهن مان سنڌ ڌرتي جي محبت ليئا پائي رهي آهي. هن ڪتاب ۾ سنڌ جي مٽيءَ جي مهڪ اچي رهي آهي. نج ڳوناٽو سڀاجهو انداز هن ڪتاب جي سونهن آهي.“

هن ڪتاب جو پهريون ڇاپو 1984ع ۾ هندستان مان ڇپيو جڏهن ته ٻيو ڇاپو 2009ع ۾ ناري پبليڪيشن، حيدرآباد پاران ڇاپيو ويو. سنڌ سلامت ڪتاب گهر ست پاران ڪتاب کي ڪمپوز ڪري نئين سر آنلائين اپلوڊ ڪري رهيا آهيون. ٿورائتا آهيون پياري دوست، سنڌ سلامت جي مانواري ميمبر، بدين سان تعلق رکندڙ **شاهنواز ٽالپر** ۽ **محمد امين پٽيءَ** جا جن ڪتاب ڪمپوز ڪري سنڌ سلامت ڪتاب گهر ۾ پيش ڪرڻ لاءِ موڪليو. مهربانيون سنڌ گريجوئيٽس ائسوسيئيشن حيدرآباد جي روح روان **سريش ڪمار واڌواڻي** جون جنهن ڪتاب نئين سر ڪمپوز ڪرائڻ ۾ مدد ڪئي.

محمد سليمان وسڻ

مينيجنگ ايڊيٽر (اعزازي)

سنڌ سلامت ڊاٽ ڪام

sulemanwassan@gmail.com

www.sindhsalamat.com

books.sindhsalamat.com

فهرست

پبلشر پاران	نذير ناز
دل جون ڳالهيون	ادل سومرو
ٻہ اکر	ڊاڪٽر فهميده حسين
ليکڪا پاران	وينا شرنگي

يادگيريون

ڪيئن وساريان ويڙهيچن

عاشورا

حڪمت

مروئان موت، ملوڪان شڪار

لاکو ڪتي، باريجو ڪائي

آپ نہ پلي، ڏوجها متيان ڏيوي

ستي تي سيڙائي، لنبي تي لاڏ ڪري

آ بلاڙي! ويندينءَ ڪاڏي؟

حب الوطني

پبلشر پاران

ناري پبلڪيشن حيدرآباد وينا شرنگي جي يادگيرين تي لکيل ڪتاب ”ڪيئن وساريان ويڙهيچن“ پيش ڪري رهي آهي. وينا شرنگي کي هر ڪو سڃاڻي ٿو ڇاڪاڻ ته هن جي سڃاڻپ جا ڪيئن رنگ چٽا ۽ نمايان آهن. آل انڊيا ريڊيو سنڌي پروگرام جي اناؤنسر ۽ پروڊيوس ڪندڙ طور پنهنجي منڙي مٺڙي آواز سان پروگرام جي ادائيگي ڪندڙ وينا شرنگي جو اهو رنگ ٻڌندڙن جي دل ۾ ديرو ڄمائي چڪو آهي.

ٻيو رنگ سندس ادبي آهي. ادبي کيتر ۾ هيل تائين سندس 17 ڪتاب ڇپجي چڪا آهن. 18 هون ڪتاب ”ڪيئن وساريان ويڙهيچن“ آهي، هن ڪتاب ۾ جيئن ته وينا جون يادگيريون آهن. اهي يادگيريون سنڌ ڌرتيءَ سان وابسته آهن انهي ڪري هن ڪتاب ۾ لکڻ جي انداز ۾ سندس زبان جنهن مان سنڌ ڌرتي جي محبت ليئا پائي رهي آهي. هن ڪتاب ۾ سنڌ جي مٽيءَ جي مهڪ اچي رهي آهي. نج ڳوٺاڻو سڀاجهو انداز هن ڪتاب جي سونهن آهي وينا ڪهاڻيون، سفرناما به لکيا آهن مطلب ته وينا هر موضوع تي لکيو آهي. انگريزي ۾ به ڪتاب لکيا آهن ته سنڌي سان گڏوگڏ هندي ۾ به لکيو آهي. بلڪ هن منهنجي سنڌي ڪهاڻين کي به هندي ۾ لکي ترجمو ڪيو آهي.

ادبي ڪمن سان گڏوگڏ هن هند ڀينرن کي هڪ پليٽ فارم تي گڏ ڪرڻ لاءِ مارئي سنڱٺان (قوم) ڀينرن لاءِ قائم ڪيو آهي. پاڻ انهي پارٽي ۾ بطور جنرل سيڪريٽري ڪم ڪري رهي آهي. انهي فورم ۾ ادبي ڪم سان گڏ سماجي ڀلائي لاءِ ڏينهن رات جاکوڙ ڪري رهي آهي.

مارئي طرفان هر سال ڪانفرنس به ڪندي رهي آهي. انهيءَ ڪانفرنس ۾ سنڌ جي اديبن جي وفد کي دعوت ڏئي شرڪت ڪرائيندي آهي. اهڙي ريت ادبي سماجي ڪمن ۾ ڏينهن رات مصروف رهندي آهي.

اسان کي فخر آهي ته اسان اهڙي جاکوڙي ڀيڻ جو ڪتاب شايع ڪري رهيا آهيون، انهيءَ ۾ ساري جيوت، عورت جي پاڪيزه ۽ ٻي باڪ جذبن ۽ گڏيل وڏن ڪٽنبن جي جهلڪ پر جامع ۽ جيون کي خوشگوار هڪ تازي هوا جي جهوٽي وانگر محسوس ٿيندي. وينا شرنگي! سان آل انڊيا جي پروگرام اناؤنسر ۽ ڪمپيئر طور واقف هيس. پر جڏهن 1985 ۾ دهلي ۾ ڪاڪا چيلائي منهنجي آجياڻي لاءِ هڪ وڏي پيماني تي پروگرام ڪيو انهي پروگرام ۾ دهلي جا سيئي ليکڪ شريڪ ٿيا. انهي آجيان ۾ وينا سان روبرو ملاقات ٿي هن وڏي چاهه سان مونکي ۽ نسرين نوري کي گلن جا هار پارايا هئا ۽ ٻي ڏينهن ڪاڪا چيلائي جي گهر ملاقات ڪرڻ آئي. گفت طور مون کي

ڪتاب ڏنائين ڪيتري دير اسان ڳالهيون ڪندا رهياسين ۽ ٻي ملاقات پاڪستان ۾ 1989 ۾ ڪراچي سنڌ گريجوئيٽس ايوسيئيشن پاران بين الاقوامي سچل ڪانفرنس آڪٽوبر 1989ع ۾ ڪوٺائي وئي هئي ان ڪانفرنس ۾ ڀهريون ڀيرو سنڌي اديبن جو وفد هندستان کان سنڌ ۾ شرڪت ڪرڻ آيو هو. انهي وفد ۾ وينا بہ شامل هئي. ڪانفرنس ۾ مشاعرو ٿيو. مشاعري ۾ وينا شاعري پڙهي تڏهن اندازو ٿيو تہ وينا سٺي شاعره بہ آهي. مارئي سنڌان تازو آڪٽوبر 2007 ۾ ڪنور ڀڳت ڪانفرنس ڪوٺائي هئي اسان کي بہ دعوت ڏئي گهرايو هو. اسان محترم ڊاڪٽر سليمان شيخ جي سربراهي ۾ ”سگا“ ناري جي وفد طرفان شرڪت ڪئي. حيدرآباد مان مهرالنساءَ لاڙڪ ، نجمہ شيخ، ناهيد هنگورجو گڏجي وياسين. وينا ۽ شائي ۽ ٻين اديبن ايئرپورٽ تي شاندار استقبال ڪيو. اسين جيترا ڏينهن رهياسين اسان جي ميزبان وينا شرنگي هئي. سنڌ کان آيل سڀني مهمانن جي چڱي ريت مهمان نوازي ڪئي وئي اسان وسارڻ چاهيون تہ وساري نٿا سگهون ڀاءُ راجو شاني ۽ وينا جي آڌرڀاءُ ۽ سار سنڀال، خيال رکڻ سنڌ مان آيل مهمانن جي اهڙي ريت پرگهور لهڻ تي اسان کي احساس ٿيو تہ پڻ اسين پنهنجن ۾ آهيون ڇا چاهہ ڇا محبت ڇا سچائي، بس انهي سڀني کي قلم سان لکي مفيد ڪرڻ جي سگهہ مون ۾ ناهي. هڪ نازڪ ناري ايڏي سگهاري سڀني کي گڏ ڪري محبت ۽ سڪ جي محفل مچائي سگهي ٿي. پنهنجي مارئي طرفان هيل تائين سنڌ مان ڪنهن بہ ناري اهڙو ميڙو مچائي نہ سگهي آهي . وينا کي جس آهي جيڪا اهڙي ڪوشش ڪري پنهنجي ماروئڙن کي پنهنجي اڱڻ گهرائي پنهنجي پيار جي جوت ٻاري روشني وکيري سگهي ٿي. منهنجي دعا آهي وينا لکندي رهي ۽ سنڌين جا ميلا مچائيندي رهي. (آمين)

ناري پاران وينا جو ڪتاب سنڌ واسين لاءِ هڪ تحفو آهي. اميد تہ پسند ايندو. تاج جويو ڀهريان پروف ۽ سيڪنڊ پروف وشال امير چيڪ ڪيا آهن. انهن جي محنت سان هي ڪتاب اوهان جي هٿن تائين پهتو آهي. مهرباني

توهان جي
نذير ناز
2008-11-29

دل جون ڳالهيون

وينا شرنگيءَ جو نالو هند ۾ سنڌ جي ادبي دنيا ۾ نئون ناهي سندس ڪتاب ۾ تحريرون ته سنڌي ماڻهن تائين پهچنديون رهن ٿيون, پر سندس آواز ريڊيو ذريعي لکين ماڻهن تائين پهچي ٿو. اِهي سڀ سندس سڃاڻپ جون صورتون آهن. ان ڪان سواءِ "مارئي" تنظيم جي پليٽ فارم تان سنڌي ادب جي اؤسر ۾ ڦهلاءَ ۾ سندس اهم ڪردار رهيو آهي .. انهي سڀني تخليقي سرگرمين جي باوجود وينا, پاڻ بابت ڪا دعويٰ نٿي ڪري هڪ ناليواري ليکڪا جي روپ ۾ هُن ڪيترائي ڪتاب سنڌي ٻولي کي ارپيا آهن. پر پوءِ به ڪنهن نالي, شهرت يا پذيرائي جي تمنا ڪان پري آهي. سندس انڪساري, هن ڪتاب جي مُهڙ ۾ لکيل "ليکڪا پاران" عنوان هيٺ لکيل چند لفظن مان به محسوس ڪري سگهجي ٿي . . . هوءَ هڪ هنڌ لکي ٿي : "مان يقين سان ٿي چوان ته نه ئي مون کي اديب جو خطاب حاصل ڪرڻ جو جنون آهي ۽ نه ئي اديبن جي قطار ۾ ويهڻ جي گُستاخي ڪنديس."

وينا شرنگي پنهنجي باري ۾ ڪهڙي به راءِ قائم ڪري, پر ان حقيقت ڪان انڪار ڪير ڪري سگهندو ته هوءَ سنڌي ٻوليءَ جي هڪ مانائتي ليکڪا ۽ اديبا آهي, هن ريڊيو پروگرامز وسيلي سنڌي ٻولي جي مڃتا لاءِ پرچار ڪيو آهي. اِهيئي سڀ عمل آهن جن جي وسيلي هڪ انسان عام ماڻهوءَ مان شخصيت بڻجي ٿو.

"ڪيئن وساريان ويڙهيچن" ڪتاب اوهان جي هٿن ۾ آهي, جيئن ڪتاب جي عنوان مان ظاهر آهي ته هي يادگيريون پنهنجن مارُن جون آهن, پنهنجن ويڙهيچن ۽ ساٿين جون آهن, جن سان ليکڪا, پنهنجي زندگي جا ڪيئي املهه پل گهاريا آهن, هڪ خواب جي وارتا کي ڊائريءَ جي صفحن تي لکندي, وينا کي ماضي جون ڪيئي ڪهاڻيون, واقعا ۽ حادثا ياد ايندا ويا ۽ هوءَ انهن کي لکندي ويئي ۽ هڪ ڪتاب تيار ٿي ويو. اهڙو ڪتاب جنهن جو بنياد هڪ سپنو آهي ، ڪتاب ۾ مختلف يادگيرين کي ڌار ڌار عنوانن تحت بيان ڪيو ويو آهي.

"ڪيئن وساريان ويڙهيچن" جي عنوان واري حصي ۾ وينا, ننڍپڻ ۾ جڏهن هوا ڇا 21 ڏينهن جي مَس هئي, جو سنڌن هڪ گهريلو ملازم, ڪيس گهمائڻ جي بهاني اغوا جو ارادو ڪيو هو, واري واقعي سان شروعات ڪئي آهي, انهيءَ حادثي بابت تمام گهرائي سان سوچيندي, هوءَ پاڻ بابت انومانن جو ذڪر ڪري ٿي ته جيڪڏهن ايئن ٿي وڃي ها ته هُن کي زماني جون ڪيتريون تڪليفون نصيب ٿين ها. هوءَ انهي حادثي ڪان پوءِ واري پنهنجي حياتي کي پنهنجو نئون جنم تصور ڪري ٿي . . . پنهنجي اندر جي جذبن کي, خوداعتمادي ۽ جرئت واري شخصيت اُڀارڻ جو سبب سمجهي ٿي. جنهن سبب ابي ۽ امڙ جا سندس لاءِ هي لفظ, اجا به وڏيڪ ڪيس همت عطا ڪن

ٿا تہ ”توکي ڏيءُ نہ بلڪ پُٽ هئڻ کپي ها“ انهن ئي احساسن جي آڌار تي هن جي همت پري للڪار، ٽن وحشي بگهڙن کان هڪ ڪمزور ناري جي عصمت بچائي ٿي.

عاشورن جا پڙ ۽ شوالي جي دريءَ مان عاشورن ڏسڻ واري مالڪيءَ جو حق، ڪنهن کي عاشورن جا پڙ ڏسڻ ڏيون يا نہ. ڌرمن جي حدبندين کان بي پرواهہ ٻارڙن جو عاشورن جي ڏينهن ۾ گهر ۾ ماتم ڪرڻ ۽ اُنهن جي اڳواڻي جو شرف وينا کي ملڻ، جيڪا عمر جي ان حصي ۾ ڌرمي مت ڀيد کان پري، صرف هڪ معصوم آهي جنهن بابت پاڻ ئي اظهار ڪري ٿي تہ : ”گهر جي صاف سٿرن گلاسن کي ڇڏي اُنهن جي جوٺن جستي ٿولين ۽ گلاسن ۾ شربت پيئڻ ۾ نہ ٻُڇان ايندي هئي ۽ نہ اِهو احساس ٿيندو هو تہ برهمڻ جو اولاد ٿي ڪري ڇٽن جي جوٺن گلاسن ۾ شربت پي رهيا آهيون. خبر ناهي تہ اهو ڪهڙو جذبو هو.“

ڏاڏي مهراج رامچندر جي حڪمت جون ڳالهيون، جڏهن وينا ياد ڪري ٿي تہ ڳالهہ مان ڳالهہ نڪرندي ٿي وڃي. مهراج رامچندر صرف حڪيم نہ هو پر اهڙو ڪردار هو جنهن جي هر طبقي وٽ عزت هئي. هُو جڏهن ديهانت ڪري وڃي ٿو تہ سڀ افسوس ڪن ٿا ۽ سندس گهر ۾ پاڪرن جا ڍير لڳي ٿا وڃن. ان ساڳي حصي ۾ لاڙڪاڻي ۾ هندو مسلم فساد جي سازش ۽ ان جي ناڪاميءَ جو ذڪر بہ اچي ٿو. ”مروئان موت ملوڪان شڪار“ ۾ مهمان نوازي جي سلسلي ۾ نماءُ ۽ ڏيکاءُ وارن روين بابت طنزيہ اظهار ڪندي، وينا ڪيترن شومن جو ذڪر ڪيو آهي. هي ليک هڪ تسلسل ۾ مختلف واقعن جو مجموعو آهن، جن ۾ اڳوات ڪابہ رٿابندي ڪيل محسوس نٿي ٿئي.

”لاکوڪتي، باريجو ڪائي“ جي عنوان واري حصي ۾ ليکڪا ڪيترين ئي يادگيريون سمائي ڇڏيون آهن. پنهنجي والد جي سخاوت واري ذڪر سان گڏ، پنهنجي دور جي ڪيترن نامور شخصيتن جا واقعا ۽ اُنهن جي پنهنجي والد صاحب سان دوستي واري نسبت جوڙيندي، من کي ڇهندڙ ڳالهيون تحرير ڪيون آهن، سردار پير بخش ڀٽي جو سندن اوطاق تي اچڻ ۽ هرڻ لاءِ فرمائش ڪرڻ ۽ ٻارڙن جو هرڻ لاءِ بيچين ٿيڻ، اَنن ٻارن جو اُٺ تي چڙهڻ ۽ اُٺان ڪرڻ، ڀٽاريءَ جي چوري ۽ اُن جي واپسي، جهل مگسي واري لاکي پير جو چشمو، ڏاڙيلن پاران عورتن جي عزت واري روايت، مهراج جي ڏيءُ هئڻ جي ڪري مختلف ماڻهن پاران ليکڪا کي مليل عزت، لاڙڪاڻي ۾ پڙهائي ۽ مختلف ٽيچرس جو ذڪر، انگريزي ڊبيٽ جو ڪردار ادا ڪرڻ، اِهي سڀ ساروڻيون انهيءَ ڀاڱي ۾ اچي وڃن ٿيون.

”آپ نہ پلي ڏوجهيان متان ڏيوين“ واري يادگيرين جي حصي ۾ پڻ ڪيترين ئي حقيقتن کي وائکو ڪيو ويو آهي. انهن سچائين کي پڙهي محسوس ٿئي ٿو تہ ليکڪا عمر جي هن حصي ۾ ڪنهن بہ مصلحت پسنديءَ ۾ نہ ڦاسڻ جو حوصلو رکي ٿي ، جنهن ڪري ئي سندس قلم مان هي تلخ ۽ تيز جملا لکجي سگهيا آهن.

” . . . . چاهي پوءِ انهن عزت جي علمبردارن جي خود گهر ۾ ڪاٽ لڳل هوندو هو. ڪنهن جي نونهن ، ڏير سان نهيل هوندي هئي. ڪا سُهري سان ته ڪا مُنشيءَ سان ته ڪا گهران ڀڄي ويندي هئي. . .“

يا هي سٽون پڙهو:

”جيڪي ڀين ڪي نصيحتون ڏيندا هئا سي خود بدڪاري ۽ بدچلنيءَ جو شڪار هئا، ڀيو ته شهدادڪوٽ جي ڀنگياڻي، (نالو نٿي ڏيان) جنهن هڪ عزت دار سان شادي ڪئي آهي. اُن جا ڪيترائي عاشق هئا.“

سنڌي سماج جون غلط روايتون، دشمنيون، ڀلاند، ڏي وٺ جون شاديون وغيره جي موضوعن بابت ليکڪا انهي حصي ۾ جرئت سان لکيو آهي.

“ستي تي سيڙائي، لنڊي ٿي لاڏ ڪري” ۽ “آ بلاڙي! ويندين ڪاڏي” جهڙن عنوانن تحت به ليکڪا ڪاميابيءَ سان پنهنجي حياتي جي وساريل ورقن کي سهڙيو آهي. “هجيئي ناٽو ته گهُر لاڙڪاڻو” رائيس ڪئنال سارين جا فصل، فصلن تي ڪيڙن جو حملو، والده جي پيءُ جو ذڪر، ڪراچي ۾ سماجي تحريڪ، جيني سپا هيملاٽي، ڳوٺ جا ٽپيدار، باگي جون لپاڙون، شهدادڪوٽ سارين جا ڪارخانا، بيگاري هاري، ڪوئٽا ۾ وڏي ڀاءُ جي نوڪري، بلوچن جون روايتون وغيره.

وينا شرنگي هن ڪتاب ۾ پنهنجي وڪريل يادگيرين کي جنهن انداز ۾ سهيڙيو آهي اهو دلچسپ ۽ وڻندڙ آهي ۽ پڙهندڙ انهن ۾ خود گُم ٿي وڃي ٿو سندس انهن يادگيرين کي پڙهندي، مونکي سائين حسام الدين راشدي جو ڪتاب “هو ڏوٿي هو ڏينهن” ياد اچي ويو. جنهن جي لکت ۾ ڪا به بناوت ۽ مصنوعيت ناهي. بس دل جون ڳالهيون آهن، جيڪي پني تي اُتارجي ويون آهن. انهن يادن ۾ پنهنجو ذڪر گهٽ، ٻين جو وڌيڪ آهي، انهي اظهاري طريقي تحت وينا شرنگيءَ به هنن يادگيرين ۾ ڪيترين اهم ۽ غير اهم ماڻهن کي ياد ڪيو آهي. اِهي سڀ يادون پنهنجي ماتر ڀومي سنڌ، شهدادڪوٽ، لاڙڪاڻو اهي سڀ ماڳ مڪان، سندس ساهه ۾ سمايل آهن دهلي ۾ به سندس دل جڻ سنڌ جي گهٽين ۾ گهُمي ٿي . ديس جي محبت به پنهنجي گهر کان ئي شروع ٿئي ٿي. وينا پنهجي ماتا ۽ پتا جي شخصيتن کي خوب اجاگر ڪيو آهي. اِهي سڀ فطري ڳالهيون آهن، جيڪي “حب الوطني” واري جذبي تحت هڪٻئي سان جڙيل آهن. وينا شرنگيءَ جو هي ڪتاب، جيڪو توڙي جو مختصر آهي پر متاثر ڪرڻ جا سڀئي سامان رکي ٿو ۽ هند سنڌ جي ليکڪن توڙي پڙهندڙن کي پسند ايندو.

ادل سومرو

واري تڙ – سکر

ٻه اکر

منهنجي وينا شرنگيءَ سان ملاقات ڪل ٻه ٽيهارا ٿيل آهي پهريون ڀيرو آءٌ ساڻس اسي واري ڏهاڪي ۾ مليو هئس جڏهن سگا پاران "سچل ڪانگريس" نالي ڪانفرنس ٿي هئي ۽ هند ۽ سنڌ جي سنڌي اديبن ۽ اديبائن سان ڀريل بس ۾ چڙهي اسين ڪراچي کان لاڙڪاڻي تائين ۽ واپسي ۾ سموري سنڌ جو چڪر هڻڻ لاءِ ويا هئاسين. ان سفر ۾ هوءَ به شامل به هئي .... تڏهن پاڻ ننڍي نيٺي، سنهڙي سمارٽ ڇوڪري جي حيثيت ۾ سڀني جي توجهه جو مرڪز بڻيل هئي... ٻيو ڀيرو 2008ع جي مارچ واري مهيني ۾ جڏهن آءٌ ساهتيه اڪيڊمي پاران ڪوٺايل ڪانفرنس ۾ دهليءَ وئي هئس ان سفر ۾ مون سان گڏ امداد حسيني، تاج جويو ايازگل، اسحاق سميجو شامل هئا. وينا پهرئين ڏينهن ئي اسان کي پاڻ وٽ چانهه تي گهرايو هو. سالن جون ريکائون سندس چهري ۽ جسم تي پنهنجا نشان ڇڏي ڪيس هڪ ميچوئر بردبار ۽ سنجيده عورت بڻائي ڇڪيون هيون. مٿي تي بنديا نه لڳل هجيس ها ته سندس ڳالهائڻ مان ڪٿان به نه لڳي ها ته هوءَ ڀارت ۾ سنسڪرت ۽ هنديءَ جي اثر ۾ رهندڙ سنڌياڻي آهي. سندس ٻولي ٻين ڀارتي ليکڪن ۽ ليکڪائن کان مختلف بلڪل هتي اسان وٽ ڳالهائجندڙ ٻوليءَ جهڙي هئي جيڪا نج ٻهراڙي جي سنڌيءَ جو ساءُ رکندڙ هئي اتي ئي سندس مائيٽاڻي ڪٽنب جا ٻيا ڀاتي به موجود هئا، انهن جي وچ ۾ رهندي هن پنهنجي ٻولي کي اصلوڪي شڪل ۾ ڪيئن رکيو آهي ان تي حيرت ظاهر ڪيم ته خبر پئي ته ورهاڱي وقت نه پر تمام گهڻو پوءِ ڪن اٽڪر سببن ڪري نوجوانيءَ واري عمر ۾ ڀارت آئي ان ڪري ائين آهي... ۽ ان ڳالهه جي تصديق سندس هي ڪتاب ڪري ٿو جنهن ۾ هن پنهنجيون يادگيريون قلمبند ڪيون آهن. نج سنڌي ڳوٺاڻي ماحول ۾ شهدادڪوٽ ۾ ننڍپڻ گذارڻ، لاڙڪاڻي ۾ جواني جو وقت هئڻ رهڻ سبب سندس ٻولي ۾ اها رواني رس ۽ چس آهي، هن جيڪي زندگي جا ننڍا وڏا واقعا بيان ڪيا آهن انهن مان هوءَ هڪ سچاڻ ۽ دردمند دل رکندڙ خاتون محسوس ٿئي ٿي. هي ڪتاب پڙهي جتي سندس نج سنڌي ٻوليءَ کي ساراهڻ کان سواءِ نٿو رهي سگهجي، اتي ٻيون به ڪي خوبيون متاثر ڪن ٿيون جن ۾ سڀ کان پهرين سندس سنڌ ۽ سنڌين لاءِ اڪير ۽ محبت آهي ۽ ٻيو مذهبي / ڌرمي ڀيد ڀاوَ کان دوري ۽ هر هڪ انسان لاءِ هڪ جهڙو احساس نمايان آهي جيئن هڪ هنڌ لکي ٿي،

"ان وقت مون کي پنهنجي لباس، پنهنجي ٻوليءَ، پنهنجي انفراديت تي فخر ۽ ناز ٿيو. "منهنجي رواجي لباس ۽ منهنجي سباجهڙي سنڌي ۾ ايتري ڪشش هئي." ٻئي هنڌ لکي ٿي، "خبر ناهي ڇو انسان انسان کي الڳ سمجهي ٿو. قيامت جي ڏهاڙي هندو مسلمان سک عيسائي، سڀني کي مالڪ

اڳيان حساب ڏيڍو پوندو. . . خلقيندڙ تہ هڪ آهي. نانءُ الڳ الڳ، مٿيان بہ مثال سنڌين جي صوفين جي روايت جا ساکي آهن جيڪا هن ڌرتي ۾ هن مٽيءَ جي خاص خوبي آهي. . . وينا بہ انهي ساڳيءَ مٽي مان جنم ورتو آهي منجهس اهي سنڌي گڻ موجود آهن.

آءُ ڀانيان ٿي هي ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۾ موضوعن جي ڪري پڙهندڙن کي ضرور پسند ايندو.

ڊاڪٽر فهميده حسين

ليڪا پاران

”ڪيئن وساريان ويڙهيچن“ هيءُ ڪتاب ڪڏهن قلم بند ڪنديس، يا ڪتاب لکي اديبن جي فهرست ۾ شمار ٿينديس، اهو نہ ڪڏهن تصور ڪيو هيم ۽ نہ ئي خواب خيال ۾ هو. هيءُ ڪتاب لکڻ عجيب اتفاق آهي، ائين تہ ريڊيو لاءِ ننڍيون ننڍيون ڪهاڻيون الڳ الڳ موضوعن ۽ ننڍن فيچرن تي قلم آزمائي، پيشي جي تقاضا پئي رهي آهي. پر ڪي ڳاڻ ڳڻيا اناؤنسر (Announcer) هوندا، جيڪي قلم آزمائي ڪري چڪا هوندا، مان خوشقسمت آهيان، جو انهن چند ڳاڻ ڳڻين شخصيتن ۾ منهنجو شمار بہ ٿئي ٿو خاص ڪري دهلي ريڊيو تي آءٌ پراڊڪشن (production) ايڊيٽنگ اسڪرپٽ (Editing Script)، رٿابندي (planning) ۽ ترجمو ڪندڙ واحد خاتون اناؤنسر (announcer Female) آهيان اهو منهنجو نہ بلڪ ريڊيو جي بيشمار ساٿين جو رايو آهي. ڪنهن ڪنهن وقت انجنئير جي غير حاضر رهڻ تي پروگرام جي لائين (line) ڏيئي ٽرانسميٽر (Transmitter) تي پروگرام پهچائڻ جو بہ شرف آرٽسٽ طبقي مان مونکي عطا ٿيو آهي. ۽ پروگرام بريڪ ڊائون (Break down)ٿيڻ کان بچايو اٿم. نشريات جي هر کيتر ۾ ڪم هلائڻ ۽ وقت جي تقاضا واري ڄاڻ کان پاڻ کي محروم نہ رکيو اٿم. پنهنجي پيشي ۽ شوق کان مطمئن آهيان.

پوءِ ڪتاب لکڻ جو شوق ڇو لڳو؟ مان اُن کي، حقيقتن کي قلم بند ڪرڻ چونديس، مون کي ڄاڻ آهي تہ ڪيترا ادبي دائري جا دانشور ان کي اديبہ جو نالو ڏيئي پنهنجي ادب نواز ذات ۾ اڻ ڄاڻ ۽ ائين اوچتو ڪنهن عورت جي داخلا کي گستاخي قرار ڏيندا. ڪي لحاظ ۽ حضور شرمائي وچان مُرڪي بي دليو داد ڏئي چوندا : واه ڀائي وينا! هاڻي تون بہ اديب ٿي وئينءَ. پر مان يقين سان ٿي چوان تہ نہ ئي مونکي اديب جي خطاب حاصل ڪرڻ جو جُنون آهي ۽ نہ ئي اديبن جي قطار ۾ ويهڻ جي گستاخي ڪنديس.

مان اهو ضرور چونديس تہ جڏهن بہ مون حقيقت کي ڏٺو آهي تہ مون اُن جو اظهار ڪيو آهي ، انسانن جا بدلجندڙ تاثرات ڪوڙي مسڪراهٽ، جهڙوڪ: وڏن ماڻهن ۽ نام نهاد سماج سيوڪن جي ڏيکاءُ واري خدمت تي بناوتي داد، غريبن کي پنڻ ۽ ڏکن ڪائڻ جي دهائي ڏيڻ.

ادب نوازن، شاعرن، دانشورن، علمي شخصيتن، اعليٰ سياسي ۽ سماجي خدمتگارن سان ملاقاتون وقت بہ وقت ٿينديون رهنديون آهن. پر اُن کان وڌيڪ عام ماڻهو اڻ پڙهيل ريڊيو جي شائقن ، پنهنجي نالي ٻڌڻ واري ديوانگي ۽ اناؤنسر سان ملاقات ڪرڻ واري عام ماڻهو سان گهٽي لهہ وچڙ

ٿي آهي، جنهن ۾ ٻار ٻيڙا، عورتون مرد، هندو مسلمان، سک عيسائي سڀ اچي وڃن ٿا. ميڊيا ڪي پيشي ۾ ڪمائيءَ جي ذريعي طور نه بلڪ شوق طور اپنايو اٿم. جيڪو منهنجو مقصد به هو.

پر ڪتاب لکڻ نه ئي شوق ۾ نه ئي پيشي جي تقاضا، نه ئي ڪا منهنجي تمنا هئي. مارچ مهيني ۾ رات جو خواب ڏٺم ته هڪ ڇوڪريءَ ڪي ٽي شخص پنهنجي هوس جو شڪار بڻائي رهيا آهن. مون انهن کي للڪاريو. انهن ٽنهي مون طرف پلٽو ڪاڏو. تڏهن مون کي پنهنجي ڪمزوري جو احساس ٿيو. منهنجي واتان رڙ نڪري وئي "چور– چور" مون سان گڏ اُن ڇوڪري جي واتان به نڪتو "چور چور" - ۾ ڊپ وچان ڇرڪ ڀري اٿيس. يڪدم الماري کوليءَ ڊائري ڪڍيم ۽ اهو حادثو قلم بند ڪيم. دراصل اُن خواب جو اڻ ڄاتائي ۾ پنهنجي شخصي حفاظت سان لاڳاپو قرار ڏيندي‌س. جو ننڊپڻ ۾ جڏهن 21 ڏينهن جي هيس ته گهر جي ملازم اغوا ڪرڻ جو منصوبو ٺاهيو هو جنهن ۾ هو ڪامياب نه ويو هو. مون کي پنهنجي حفاظت ، عورت جي عزت ۽ آبرو جو خيال هميشه ستائيندو رهندو آهي.

مون صرف پنهنجي جذبن جو اظهار ڪيو آهي. مون صرف حقيقتن کي قلم بند ڪيو آهي. اُن کي الڳ الڳ شخصيتون ڪهڙا خطاب ڏينديون، ان کان ناواقف آهيان. مان صرف اهو ڄاڻان ٿي ته مون زندگيءَ ۾ جيڪو ڏٺو ۽ محسوس ڪيو آهي، اهو اوهان اڳيان پيش ڪريان ٿي. اوهين خود امين آهيو. مان اوهان جهڙي ئي هڪ شخصيت آهيان. اوهان به انهن حالتن، حادثن ۽ هيٺ مٿاهين مان گذري چڪا هوندا، ها ضرور گذري چڪا هوندا.

وينا شرنگي

ڪيئن وساريان ويڙهيچن

امڙ ڳالهه ڪندي آهي تہ جڏهن 21 ڏينهن جي هئس تہ گهر جو ملازم گهمائڻ جي بهاني اغوا ڪرڻ جو منصوبو ناهي ٽيشن طرف ڪٽي پڳو هو پر هن جو منصوبو ڪامياب نہ ويو يا ائين چوان تہ قسمت منهنجو ساٿ ڏنو ۽ منهنجي امڙ ابي ڪي زندگيءَ ڀر جي وڇوڙي جي زهريلي ڏنگ کان رها ڪيو. جڏهن نوجوان ملازم جي ريل گاڏي ڇٽي وئي تہ هن ڏاند گاڏي جي هيٺان پناه ورتي ۽ ٻُهہ سان پاڻ کي لڪائڻ جي ناڪام ڪوشش ڪئي. تنهن وچ ۾ امڙ جي هاءِ گهوڙا ۽ اکين جي گنگا جمنا جي ڌارا وانگر وهندڙ لڙڪن ۽ ڏاڏي سائين جي ڪمدارن جي زوردار هڪلن سڄي ڳوٺ ۾ واءِ ويلا مچائي ڏني. ”اڙي پڪڙيو ڙي پڪڙيو ڦهر ٿي ويو!“ اوڙو پاڙو تہ ڪنو ٿيو. تنهن سان گڏ سڄو ڳوٺ تلاش ۾ نڪري پيو. ابي جو بہ سياسي ۽ سماجي خدمتگار جي حيثيت ۾ سنو اثر رسوخ هو. جتان لنگهندا هئا ، سلام جي اسلام سان ۽ رام رام جي رام رام سان موٽ ڏيندي ڏيندي منٽن جو وقت ڇڻ سيڪنڊن ۾ گذري ويندو هو. ڏورانهون فاصلو بنا ٿڪاوٽ جي طئہ ٿي ويندو هون. اُن ڏهاڙي سندن مختصر قافلو بہ وڏي ويو ۽ ادب ۽ تهذيب کي تلانجي ڏيئي دعا سلام جي موٽ ڏيڻ بنا تلاش ۾ نڪري پيا. نيٺ گهر جي منشيءَ کي ڪاميابي پلئہ پئي، جنهن ٻُهہ جي وٿي مان ڏاند گاڏيءَ هيٺان ملازم کي ويٺل ڏٺو. گهلي ڪري ٻاهر ڪڍيائينس - ۽ منهنجو راڙو لڳو پيو هو. ان وقت معصوم ٻار جو روئڻ نہ بلڪ ڪڙا رنياٽ نڪري رهيا هئا. ملازم جي بابي خوب مرمت ۽ موچڙي موچڙائي ڪئي ۽ ڏاڏي سائينءَ جي گارين جو ڦهڪو لڳو پيو هو. مٿان ڳوٺ وارن جي ٺڦاٺوڦي ۽ ٺُڪ لعنت ، ڪُٽيندا ڪُٽيندا، ٽيشن تان گهليندا ڪيس سڌو اوطاق تي وٺي آيا. امڙ بہ غير مردن ۽ اڻ ڄاتل هندو مومن جو خيال ڪرڻ بنا پڙدي ۽ حجاب کي تلانجلي ڏيئي، پيهہ ۽ گوڙ ۾ مينهن واچوڙي وانگر ڌوڪيندي اچي ملازم ڇوري کي ڇنڊبن کان وتو. اُن وقت عورت جو ديوي ۽ گونگيءَ گانءِ وارو روپ نہ بلڪ ٿوناري گانءِ وارو سروپ هو. اُن سروپ گهڻي دير جٽاءُ نہ ڪيو، ڇو جو رت ولوڙو ڏنو ۽ ٿڃ جي ڇڪ، ممتا جي ان حملي ڪرڻ واري هٿ کي ڪمزور بڻائي ڇڏيو. ملازم هٿ ٻڌي معافي طلب ڪرڻ لڳو ۽ روئي چوڻ لڳو: ”ايمان سان مون کي ٻارڙي اغوا ڪرڻ جو ڪو ارادو نہ هو. خدا گواهہ آهي مان پنهنجي ڳوٺ وڃڻ پئي چاهيو.“

ملازم جي آزين نيزارين ۽ پيرن تي ڪري ليلائڻ تي امڙ ۽ ابي کي رحم اچي ويو ۽ کيس اکين اڳيان ٽري وڃڻ جي هدايت ڪيائون. امڙ بہ ميڻ وانگر پگهرجي وئي. رحم ڪائي گناهہ بخشي ڇڏيائينس پر ڏاڏي سائينءَ جي گارين جو ڦهڪو پئي پيو. ڏمرجي چيائون، ”ڪوڙو ڪرم – ساک اٿو. بلڪل نہ ڇڏيوس.“ اچي لڪڻ جو وسڪارو ڪيائينس. ابي ۽ امڙ ڏاڏي سائينءَ کي معاف

ڪرڻ جو عرض ڪيو ﭘڍيون عورتون پٽ پاراتن سان گڏ ڇوري ڪي ﭘوندا ڏيئي رهيون هيون. نڌيون نيٽيون وائل جي پوتي مان اڌ منهن اگهاڙو ڪري ڪاوڙ ۾ نڪ چپ موڙي رهيون هيون. نيٺ ملازم ڪي ڇٽن ڇڳن ڦٽ لعنت ڪري تڙي ڪڍيو.

اهو حادثو امڙ ڪيترا ڀيرا بيان ڪيو آهي. ذهن ۾ ان واقعي متعلق الڳ الڳ ويچار اُڀرندا آهن ۽ اکين آڏو مختلف منظرن جو سلسلو جاري ٿي ويندو آهي. ڪڏهن سوچيندي آهيان تہ ڪٿي فقيرن جي ٽوليءَ ۾ پنڻ لاءِ يا اوڏن جي ڪٽنب ۾ اوڏڪيون پٿيون ڪٽڻ لاءِ تغاري ڍوئڻ نصيب ٿئي ها. ڪڏهن ڪڏهن اهو سوچيندي آهيان تہ بروهين ڪي وڪڻڻ تي خانہ بدوش ٿي، اُنهن سان الڳ الڳ ڳوٺن ۾ لاڏن جهڙي زندگي بسر ڪريان ها. ڪڏهن ڪڏهن اهو تصور بہ ڪندي آهيان تہ ڪنهن بي اولاد مالدار جي گهر جي سڪيلڌي گود ورتل نياڻي ٿي وڌان ويجهان ها، يا اهو بہ ٿي سگهي پيو تہ غريب گهر ۾ رڌ پچاءَ ڪرڻ ۽ باسڻ برتڻ صاف ڪرڻ نصيب ٿئي ها. اهي سڀ تصور ايترو ذهن تي اثر ڪندڙ ۽ ڏک رسائيندڙ نہ لڳندا آهن، جڏهن من ۾ اهو ويچار ايندو آهي تہ ڪنهن رقص گاهہ جي رونق بہ بڻجي سگهان ها تہ پاڻ کي خوبصورت لباس ۽ زيورن سان جڙيل جسم جو تصور ڪري ڏکي اٿندي آهيان. دل جي ڌڙڪن وڌي ويندي آهي. اکيون خوفزده ٿي ويندیون آهن، سڄي بدن ۾ سيئاندو پئجي ويندو آهي، نرڙ تي پگهر جون بوندون موتين جيان چمڪي اٿنديون آهن. ۽ ٽڏو ساهہ کڻي مالڪ جا شڪرانا مڃيندي آهيان تہ اڄ جتي آهيان، جنهن حال ۾ آهيان، خوش آهيان ۽ خوش نصيب آهيان. امڙ کلي چوندي آهي تہ ايڪيهين ڏينهن جي هلي وڃين ها، ايڏو موهہ بہ نہ پوي ها ۽ خبر نہ آهي ڪٿي هجين ها.

شايد ماءُ پيءُ روئي ڌوئي وقت جي اُن گهاءَ کي برداشت ڪري ۽ نصيب جو پاٽو سمجهي روزمره جي ڪمن ۾ مصروف ٿي وڃن ها، پر مان ڪٿي هجان ها ۽ ڪهڙي حال ۾ هجان ها، اهو تصور ڪري خوفزده ٿي ويندي آهيان، ان سان گڏوگڏ پاڻ کي خوشنصيب پائيندي آهيان. ڌڻيءَ جا لک لک شڪرانا مڃي عقيدي سان من ئي من ۾ سر جهڪائيندي آهيان. قسمت تي ناز ۽ فخر ڪري، مالڪ جي احسانن کي مڃي، عقيدي جو جذبو سرشار ٿي ويندو آهي. نوڙت ۽ نياز سان دل بار بار سلام ڪندي آهي، شايد ننڍپڻ جي اُن حادثي، ذهني سوچ ۽ دل جي اُنهن جذباتن جو اثر ئي آهي، جو عورت جي حفاظت ۽ عزت جو فڪر، دل ۽ دماغ تي ڇانيل آهي، انهي ڪري عورت خلاف گٿن لفظن ٻڌڻ تي نفرت اٿم. پاڪ دامني تي فخر ۽ ناز اُنهن جي حفاظت ۽ عزت جو فڪر ستائيندو رهندو اٿم. انهن ويچارن ايتري تہ دل تي ڇاپ ڇڏي آهي ، جو انهن کي ڪو متائڻ جي ڪنهن بہ طريقي سان ڪوشش ڪندو تہ بہ ڪاميابي پلئہ نہ پوندس ۽ نااميديءَ جو منهن ڏسڻو پوندس. اُن کي سڪندر اعظم وانگر وقت ۽ مقدر اڳيان زبردست شڪست جو مقابلو ڪرڻو پوندو. سمنڊ جي

طوفاني ڇولين جون ٿڦڙون کائي بيهوشي جي عالم ۾ ڪناري تي موٽڻو پوندو يا واچوڙي جي زد ۾ آيل هڪ ڪمزور پن وانگر اُتر ڪان ڏکڻ ۽ اولهہ ڪان اوڀر ڏڪا کائڻا پوندا.

ائين چونديس تہ مون اُن حادثي کان پوءِ نئون جنم ورتو آهي. لڪل جذبا، همت، خوداعتمادي، پنهنجو پاڻ کي سنڀالڻ جي قوت ۽ جرئت واري شخصيت اڀارڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. شايد انهي ڪري ئي ڏڀ بنهہ نہ جي برابر ٿيندو اٿم. خود اعتمادي ۽ جرئت گهبرائڻ تي اڻ ڄاڻائيءَ ۾ حاوي پئجي رهيا آهن. ڪوشش ڪري ڪڏهن پاڻ کي ڏڀ ۽ گهبراهٽ واري صورتحال ۾ تصور ڪندي آهيان. ناٽڪ رچي ڪنهن ڪردار کي سمائڻ جي ڪوشش ڪندي آهيان. پر اهو ڏڀ وارو ڪردار پنهنجي ناٽڪ جي ڪلائيميڪس تي پهچڻ کان ٽُٽي پوندو آهي ۽ مردن جيان مقابلو ڪرڻ جو سوچڻ لڳندي آهيان. پاڻ کي ڪمزور نينگر نہ سمجهي، بردبار شخصيتن وانگر مخالف جنس کي للڪاريندي آهيان. اها شخصيت، اهو ڪردار مون تي حاوي پوڻ لڳو آهي. ان بهادريءَ جي ساک ڪڏهن ابو ۽ امڙ بہ ڀريندا آهن ۽ ڪلي چوندا آهن : “توکي ڌيءَ نہ بلڪ پُٽ هئڻ کپي ها.” بس ابي امڙ جا اهي لفظ تهائين اُن شخصيت کي مضبوط ڪن ٿا.

ڪجهہ ڏينهن اڳ ڪنهن ڪم سانگي سانجهيءَ ڏاري ڪٿي وڃڻو پئجي ويو. شام جا ساڍا ست وڄي رهيا هئا. سج لهي چڪو هو پکي پنهنجن آکيرن ڏي ولر ڪري وڃڻ لڳا هئا. ڪم ڪار ڪندڙ مرد ۽ عورتون گهر موٽي ٿانيڪا ٿي رهيا هئا. ايڪڙ ٻيڪڙ مجبوريءَ ڪري ڪم ڪار تان جلدي جند ڇڏائڻ جا سانباها ڪري رهيا هئا. مون کي اهڙي رستي تان لنگهڻو هو جتي ايتري وسئن ڪانہ هئي. ايڪڙ ٻيڪڙ جهوپڙيون هيون. روشنيءَ جو بہ خاص بندوبست ڪونہ هو. مان پنهنجي ڌُن ۾ مگن مڪني هاٿيءَ وانگر ڪنڌ لوڏيندي پئي ويس. پنهنجي چال ڍال کان بي خبر، نازڪ ناز نخري واري نينگر وانگر نہ، بلڪہ بي پرواهہ بي ڏپي داداگير ڇوڪريءَ وانگر. اوچتو منهنجي اُن چال ڍال ۽ موج مستي ۾ رخنو پيو. لاپرواهي ۽ بي خبريءَ وارو عالم ٽٽي پيو. اوچتو منهنجي نگاهہ هڪ نينگر تي پيئي، جيڪا مون کان ڪجهہ فاصلي تي وڃي رهي هئي. اوچتو ان نينگريءَ جي چال ۾ بي اعتمادي ۽ لرزش نظر آئي، يڪدم اکين ان جو ڪارڻ تلاش ڪرڻ چاهيو. اکين جي ان تلاش کي عقل ساٿ ڏنو ۽ سمجهڻ ۾ دير نہ لڳي تہ ان لرزندڙ بي اعتماديءَ واري چال جو کهڙو راز آهي. پاڪ دامن ۽ پاڪيزگيءَ تي ناپاڪ ۽ بدڪار نگاهہ جو حملو ئي بدڪار، عصمت فروش، پاڪ دامن کي هوس جي وار سان چاڪ ڪرڻ ۽ پاڪيزگي تي بدنما داغ جي ڇاپ ڇڏڻ جو پهہ پچائي چڪا هئا. ڪيس پنهنجي هوس جو شڪار بنائڻ لاءِ پنهنجن قدمن کي طوفاني رفتار سان اڳتي وڌائڻ لڳا. مان بہ انهن جي پٺيان پٺيان وڃي رهي هئس، اُن نوجوان نينگر جي حالت ڪاسائيءَ اڳيان بي زبان ٻڪريءَ وانگر هئي. جيتوڻيڪ اُن ڇوڪريءَ جو چهرو مان مڪمل ڏسي نہ پئي سگهيس، پر سندس احساسن ۽ جذبن کان مڪمل واقف هيس. اُن عالم ۾

منهنجي من ۾ غصي جو طوفان مچي اٿيو. غصي وچان جسم تپڻ لڳو. مٿن حملي ڪرڻ لاءِ دل آماده ٿي. شايد اهو احساس عورت سان همدردي ۽ اخلاق جي اثر هيٺ هو. آبروءَ جي حفاظت ۽ خانداني بهادري ۽ جرئت وارا منظر اکين اڳيان تري آيا. انهن جذبن جي پنيرائيءَ للڪار جو روپ اختيار ڪيو. عصمت ۽ آبرو لُٽڻ جي خواهشمندن ۽ پاڪ دامنيءَ کي داغدار ڪندڙ لٽيرن کي للڪاريم. ٽي هٽا ڪٽا شخص هئا. منهنجي للڪار تي تنهي مڙي ڏٺو. مٿن شينهڻ وانگر وار ڪرڻ لاءِ قدم تيز ڪيم. فاصلو تمام گهٽ هو.

سڀ کان اڳ اُها گهبرايل ڇوڪري، اُن پنيان اُهي ٽي بداخلاق ۽ هوس جا بکيا گدڙ ۽ سندن پويان مان هيس. منهنجي للڪار سندن رفتار ۽ ارادن ۾ ڪجهه خلل وڌو. ان ناقابل برداشت حرڪت تي غصو کائي، اُنهن ٽنهي بدڪارن پنتي مڙي ڏٺو ۽ منهنجي للڪار ۽ آواز سندن ارادن ۾ رخنو پيو ۽ سندن قدمن ۾ ڪنبو ڇُپايو. مان به پنهنجي هم ذات تي حملو ڏسندي پاڻ کي روڪي نه سگهيس ۽ منهنجا قدم تيز رفتار سان اڳتي وڌڻ لڳا. اُن وقت هڪ ازغيبي جهٽڪو لڳو. ٽنهي مردن جي قد بت، وزن، طاقت ۽ قوت جو احساس ٿيو عقل، حماقت جي پڙدي کي فاش ڪري سوچ ڪان ڪم وٺڻ لاءِ مجبور ڪيو. پنهنجي عورت هئڻ جو احساس شدت سان ٿيو. پنهنجي همت ۽ قوت جي تور جڏهن تارازيءَ ۾ ڪيم ته عورت جي وزن جو پلڙو جهٽڪي سان ڪجي ويو ۽ مرد جي پيٽ ۾ ڪک برابر لڳم. توازن جو احساس ڪري گهبرائجي ويس. انهن ٽنهي لُٽيرن اُن ڇوڪري کي ڇڏي مون طرف پلٽو کاڌو. قسمت ۽ عقل ساٿ ڏنو. مان پويان پير ڪري پڳيس ۽ مون سان گڏ اها ڇوڪري به مونکي سمجهه ۾ نه پيو اچي ته ڪيئن مقابلو ڪريان. مون هرڻي واري رفتار سان ڊڪڻ شروع ڪيو. ان ڀڄڻ واري عالم ۾ اوچتو سمڪ آئي، عقل جي زوردار چماٽ لڳي. يڪدم واتان آواز نڪتو "چور چور، چور چور" مون سان گڏ ان ڇوڪريءَ به ڀرپور آواز ۽ وڏي واڪي سان "چور چور" جو آواز ڪيو. ٻنهي جا آواز ملي ڪري وڏي واڪي سان "چور چور" ڪرڻ لڳا.

چور چور جي آواز تي اوڙي پاڙي جي جهوپڙين مان ٻار ٻڍا نوجوان نڪري آيا ۽ سيني هڪ ئي آواز ڪڍيو "چور چور، چور وارو ڪريو پڪڙيو اڙي پڪڙيو" وٺ سٽ ٿي وئي!

عصمت جي لٽيرن، عورتن جي پاڪ دامن کي داغدار ڪرڻ وارن سماج جي بدڪار انسانن کي ماڻهن گهيري ورتو. سندن ڇتني طرف ماڻهن جي پيهه لڳي وئي. ماڻهن جا هشام گڏ ٿي ويا. اُنهن ٽنهي کي ٻڪ ڪٽي وڌائون، اها ڇوڪري ماڻهن جي گوڙ کان ڪنارو ڪري پنهنجي گهر طرف رواني ٿي وئي. مان چند گهڙين لاءِ سوچ ۾ پئجي ويس نه گهبراهٽ هئي، نه ڊپ، نه غصو هو نه ڪاميابي جي خوشي. بلڪ سَڀ سِنگهڻ واري خاموشي طاري هئي. ان خاموشي کي "سماج" لفظ توڙيو. ها سماج جي تعاون کان سواءِ انسان ڪجهه به نٿو ڪري سگهي. اڪيلو انسان، ڪمزور، هيڻو ۽ بيوس آهي. "ٻه ته ٻارهن" سماج جي ساٿ سان سڀ ڪجهه حاصل ڪري سگهجي ٿو.

چئني طرف ”چور چور، وارو ڪريو، وارو ڪريو“ جا آواز اچي رهيا هئا. مان ان گوڙ گنبوڙ ۾ پيهه ڪان پري يڪمشتي ۾ سماجي ۾ ٻڌيءَ ۾ ڪوٽ جو سوچي پنهنجي واٽ وٺي هلڻ لڳيس. ڪنهن کي خبر ڪانه هئي ته اهي چور ڪنهن جي چوري ڪري رهيا هئا. ها چورن کي چوري ڪرڻ کان اڳ ئي پڪڙيو ويو هو.

عاشورا

اسان جي گهر جي پنيان واڙو آهي. ان واڙي جي سامهون مڪان آهي. هر سال محرم دوران اُن رستي تي پيڙپاڙ وڏي ويندي هئي. جيئن جيئن ماتم جو ڏينهن قريب ايندو هو تيئن تيئن پِٽڪو رفتار پڪڙيندو ويندو هو. ان سان گڏ اسان ۾ بہ بيچيني وڌندي ويندي هئي. ”علي مولي يا حسين!“ جا نعرا زور زور سان ٻڌڻ ۾ ايندا هئا. دل چاهيندي هئي تہ اسين بہ وڃي پٽڪي ۾ شريڪ ٿيون، پر اهو ناممڪن هو. جڏهن عاشوري دوران گهر پرسان واري مڪان ۾ پڙ لهڻ شروع ڪندا هئا. تہ اسين جلدي جلدي پڄندا وڃي شوالي جي در مان ڏسندا هئاسين. شهدادڪوٽ ۾ اسان جو پنهنجو مندر آهي ۽ ان مندر جي پٽ ۽ مڪان جي پٽ لڳو لڳ آهي. اسان جو ڏاڏو سائين ۽ ان مڪان وارا هڪ ٻئي کي چڱي طرح سڃاڻندا هئا ۽ هڪٻئي سان دعا سلام بہ هُئن. ان ڪري مندر ۽ مڪان جي گڏ هئڻ يا مذهبي فرقيوار فسادن يا نفرت وارن جذبن جو تہ سوال ئي نہ هو نہ صرف اسين، پر ٻيون بہ ڪيتريون واٽياٽيون ۽ سندن ننڍيون نيٽيون نهرون ۽ ڏيئرون اتان اچي عاشورا ڏسنديون هيون.

اسين ڦونڊ ۾ پرجي ويندئون هُيوسين، ڇو تہ شوالو اسان جي شخصي ملڪيت هو. هوندئن تہ خدا جو گهر ڪنهن جي شخصي ملڪيت ٿي نٿو سگهي، پر سرڪاري ڪاتن ۾ ڏيڪارڻ لاءِ يا ٻئي ڪنهن جي قبضي جي خيال کان اُن تي شخصي ۽ ڏرمائو نالو پئجي وڃي ٿو. اسين اُن ڏهاڙي پنهنجي شخصي ملڪيت تي وڏيڪ فخر ڪندا هئاسين، ڇو جو جنهن کي مرضي پوي تہ شوالي جي دري مان عاشورا ڏسڻ ڏيون ۽ جنهن کي ناپسند ڪريون، تنهن تي قلم 144 لڳائي ڇڏيون. جيڪي وڙهندا هئا، ان ڏهاڙي، انهن کان بدلو وٺڻ جو موقعو عطا ٿيندو هو ۽ ڪين کي پڙ ۽ عاشورن جي ماتم واري نظاري ڏسڻ کان محروم ڪندا هئاسين. پوءِ ڇاهي ان انتخاب ۾ پنهنجو اڌ وقت وڃائي وهندا هئاسين، ڇو جو هر گهڙي شوالي جو در بندا ڪندا ۽ کوليندا هئاسين ۽ اسان تي مالڪ هئڻ جو احساس حاوي پئجي ويندو هو.

عاشورن جي مڪان مالڪ گلوءَ جو بہ ساڳيو اسان جهڙو حال هو. هن جي عمر ڪافي وڏي هئي، ائين چئجي تہ چاليهن پنجيتاليهن جي وچ ۾ هو. سڄو سال مڪان جو خيال نہ ڪندو هو. پر محرم دوران هو بہ پنهنجي ابي ڏاڏي جي مڪان جي اچي سَڌُ سَماءُ لهندو هو. سڄو ڏينهن سلفي ۽ چرس جا پيو سُوٽا هڻندو هو. اسان جي گهر جو لحاظ رکندو هو ۽ عزت بہ ڪندو هو. گهر طرف پاڻ تہ ڪونہ نهاريندو هو، ٻين کي بہ اک کڻي نهارڻ جي جرئت نہ ٿيندي هئي. سندن ساڳيو ئي رويو مندر ڏانهن بہ هوندو هئو. اهو پٽڪو (ماتم) گهڻو وقت اڳ ۾ شروع ٿي ويندو هو خاص ڪري

ڪيترا ڏينهن اڳ، امام حسن ۽ حسين جا دک ڀريا ۽ دل ڏاريندڙ داستان ٻڌڻ لاءِ ايندڙن ۽ ماتم ۾ شريڪ ٿيندڙن جون اوچنگارون اسان جي واري تائين پهچنديون هيون. پندرنهن ويهہ کٽولا پيا هوندا هئا ۽ اسين سڀ ڀائر ڀينر قطار ڪري سمهندا هئاسين. بابو سائين ڪاوڙجي چوندو هو: "اڙي چريا تہ ڪونہ ٿيا آهيو اسپتالن وانگر کٽولن جي قطار لڳائي ڇڏي اٿو." وچ ۾ اسان ٽنهي ڀينرن جا کٽولا ۽ اوسي پاسي کان ڀائرن جا. بس سڀيئي اُٿي کڙا ٿيندا هئاسين، رات جو پري کان ايندڙ پڙن جو انتظار ڪندا هئاسين. ڪڏهن واري واري در کان ٻڪون پائيندا هئاسين تہ ڪڏهن آڳر واري در ڏانهن ڀڄندا هئاسين.

هڪ رات مهاجرن جو پڙ اچي رهيو هو. اسان سڀني ڀائرن ۽ ڀينرن ان جو آواز ٻڌي کٽولن تان ٽپا ڏيڻ شروع ڪيا. هڪ ٻئي جي کٽولن تان ٽپا ڏيندا، ڀڄڻ لڳاسين. آخر ۾ امڙ جي کٽ هئي، امڙ جي ننڊ حرام ڪرڻ جي پرواهہ ڪرڻ بغير اوطاق ڏانهن ڀڄڻ لڳاسين. ان ٽاڪوڙي تي امڙ ڇرڪ ڀري اُٿي کڙي ٿي. اسان جي ڀويان هوءَ بہ ٻڪڻ لڳي. اسين سمجهي وياسين تہ امڙ کي غلط فهمي ٿي آهي. امڙ کي ڪري ٻڪ وڌوسين : "آئي! پڙ اچي رهيو آهي پڙ، اهو ڏسڻ لاءِ ٿا وڃون." امڙ سمجهيو شايد ڪٿي ڏاڙو لڳو آهي، يا ڪو چور ڪنهن گهر ۾ گهڙي پيو آهي. ان ڏس ۾ اسان جي هاڪ هئي تہ ڪٿي بہ ڪنهن بہ هنڌ ڪو شاهينگ داخل ٿيو ناهي، ڪيس پڪڙي، ٺڦاٺوڦي ڪري، نوڙيءَ سان ٻڌي، سندس مُنهن ڪارو ڪري، ٿاڻي ۾ ڏيندا هئاسين.

جڏهن امڙ کي حقيقت جي خبر پئي تہ هوءَ خاموش ٿي ويئي، اسين سڀ ٻار مار جي ٻڊپ وچان، امڙ کي ڀاڪر پائي بيهي رهياسين، "امڙ اسين پڙ ڏسڻ لاءِ ڀڳا هئاسين" ننڊ مان ڇرڪ ڀري اٿڻ تي امڙ جي حالت جو اسانکي بخوبي احساس هو. تہ متان چاٺوڙا پون، اِن ڪري سڀ ٻار، امڙ جي چوڌاري دائرو ٺاهي چوڻ لڳاسين، "ڪجهہ ڪونہ آهي، ڪجهہ ڪونہ آهي." امڙ جي چهري تي ڪاوڙ ننڊ مان ڇرڪ ڀري اٿڻ ۽ چور کي پڪڙڻ وارا گڏيل سڏيل تاثرات هئا. خبر نہ آهي، ننڊ ڦٽائڻ واري گستاخي ڪيئن معاف ڪري ڇڏيائين.

ان وچ ۾ پڙ بہ اچي چڪو هو. جيئن تہ عاشورن جو پِٽڪو ڪافي ڏينهن اڳ شروع ٿيندو هو ان ڪري اسين بہ ان جي تيارين ۾ ڪافي ڏينهن اڳ ۾ لڳي ويندا هئاسين. حويليءَ جا سڀ ٻار اچي اسان جي گهر ۾ گڏ ٿيندا هئا. ڇوڪرا گهٽا ۽ ڇوڪريون گهٽ هونديون هيون. ائين ڇئجي تہ انهن جي قيادت جو شرف مون کي عطا ٿيندو هو، ڇو تہ اسين گهرن ۾ عاشورن جو ماتم ڪندا هئاسين، جنهن کان امڙ ابو ڏاڍا بيخبر هوندا هئا. ڪوٺي تي ڪليل ڇت کان علاوه بنگلو هوندو هو. ٻارن جو سڄو ٽولو ان بنگلي ۾ پهچي ويندو هو ۽ چؤطرف گول دائرو ٺاهي، اسين "علي موليٰ يا حسين" جو پٽڪو ڪندا هئاسين. ڪڏهن ڪڏهن تہ زنجيرن جي بدران نوڙيون ڪٽي ايندا هئاسين ۽ پوءِ هڪ ڪلهي تان ٻئي ڪلهي طرف گهمائي "علي موليٰ يا حسين" جا نعرا هڻندا

هئاسين ۽ ان جي رفتار ايتري تيز ڪندا هئاسين، جيتري وڏ ۾ وڏ ڪري سگهجي. ڏاڏي سائين کي شڪ پوندو هو ته اسين ڪجهه ڪري رهيا آهيون. ڪڏهن ڪڏهن ابي امڙ جي اڳيان ”علي موليٰ يا حسين“ جا لفظ نڪرندا هئا ته ڪاوڙجي چوندا هئا : ”ڇريا ته نه ٿيا آهيو ماليخوليا ته نه ٿي اٿو. پٽڪو ڇو ٿا ڪريو“ هڪدم وات کي بنجو اچي ويندو هو. هڪ ڏينهن ڏاڏو سائينءَ تاڙ ۾ رهيو. اسين جيئن بنگلي ۾ جيئن ئي گول پڙ ناهي، ڇئني طرف گهمي، پٽڪو ڪري رهيا هئاسين. ”يا حسين ياحسين“ ته ڏاڏو سائين اچي مٿان نڪتو. نه ڪيائين هم نه ڪيائين تم. لڪڻ جو وسڪارو شروع ڪري ڇڏيائين. ڏاڏي جا خار پاڙي وارن ڇورن ۽ ڇورين تي گهٽا رهيا. اسين ڏاڪڻ تان ڊڪون پائيندا ڀڳاسين ته مان امڙ سان ٽڪرائجي پيس. پونبدو ڏئي چيائين، ”لک جي لعنت هجيئي، ڏيءَ ڏڻ تي، ڇورن سان گڏ پٽڪو ڪري رهي آهين. هنن جو ته خانو خراب ٿيو آهي تنهن سان گڏ تون به ڇتي ٿي مُئي آهين.“ اُن وقت ڇِتا ڇڙيل هجن، پير اگهاڙا، مٿيءَ ۾ پريل ۽ بنگلي جي ڏڏڙ سان هٿ ۽ منهن پريل، ايتري قدر جو جيڪا بنگلي جي ڏڏڙ اڏامي هُئي، ان مٿيءَ جي رَوَ ڇپن ۽ ڏندن تي چڙهيل هئي. اسين امام حسن رضه ۽ امام حسين رضه جو ماتم ته ڪري رهيا هئاسين، پر اسان کي ڪير پاڻي پيئارڻ وارو خدا جو بندو ڪونه هو. ڏاڏي سائينءَ جي گارين جو ڦهڪو لڳو پيو هو. امڙ کي چيائين: ”ڇورن سان گڏ تنهنجي ڏيءَ جو به خانو خراب ٿي چڪو آهي. ڏنئه پِٽڪو پئي ڪري!“ پائرن کي ته خوب ڪچيون گاريون مليون ۽ مون تي ڦٽ لعنت جو وسڪارو پيو. خوف وچان ڏڪڻ لڳيس ته ڏاڏا سائينءَ لڪڻ جو وسڪارو نه ڪري، پاڙي وارن ڇورن ۽ ڇورين تي ته خوب لڪڻ جو وسڪارو ٿيو. پر خبر نه آهي، مون کان ڪيئن ڪؤ ڪائي ويا. تنهن وچ ۾ امڙ جي لعنت جو وسڪارو هو. گڏوگڏ باسڻ مَلڻ ۽ ماني رڌڻ وارن ماين به ملامت وِڌي : ”امڙ قهر آهي ڇا آهي؟ مهراج جي ڏِيءُ تي پِٽڪو پئي ڪري، سري رام سري، گرو بابا ديا ڪر، برهمڻ جا ٻار ٿي يا حسين يا حسين پيا ڪن!“ مٿان وري اسان جي جهوني ملازم جلال خان جون لعنتون مطلب ته هر ڪنهن پنهنجو پنهنجو سُر آلاپيو. جنهن ڪان جيترو وس پڳو اوتري لعنت ملامت ڪيائون، ڪنهن معاف نه ڪيو. دل ۾ ڏاڍا جڪ لڳي رهيا هئا. ماءُ پيءُ ۽ ڏاڏي کي ته معاف ڪري ڇڏيم. جلال خان تي ٿورا جڪ ڪاڻم. ڇو ته جلال خان جي امڙ ۽ ابو عزت ڪندا هئا ۽ خود جلال خان به اسان کي پيار ڪندو هو. ان ڪري ان کي به بخشي ڇڏيم. باقي ٻن ڪم ڪندڙ ماين تي اهڙا خار لڳي رهيا هئا، جو دل ڇيو پوتي لاهي، جنڊن ڪان وٺي گهر کان ٻاهر ڪڍي ڇڏيان.

دل ئي دل ۾ گاريون ڏئي رهي هيم ته اج انهن چغلخورن جو به مڪو مٿو آهي. ايتري ناٽڪ جي باوجود ٻاهر مڪان مان پِٽڪي جي دهل سان گڏ دل ئي دل ۾ آواز اُٿي رهيو هو: ”علي مؤليٰ يا حسين ياحسين !“ بس اُن ڏينهن جو بيچينيءَ سان انتظار ڪندا هئاسين. جڏهن پڙ نڪرندا هئا ته نه صرف اسين، پر اوڙي پاڙي واريون واٽياٽيون ۽ واٽيا به انتظار ڪندا هئا. اسان جي امڙ به اُن

ڏينهن جو انتظار ڪندي هئي تہ پڙ لڳڻ تہ ڏسون. مڪان جي ٻاهران دُڪان ڪلي ويندا هئا. گهُورڙيا خومچن تي مٺايون کٽي وڪڻندا هئا. ان سان گڏ پاڻي ۾ رنگ وجهي الڳ الڳ بالٽيون ناهيندا هئا ۽ شربت جا گلاس وڪڻندا هئا. اسين گهر مان پئسا وٺي شربت ۽ مٺايون کائيندا هئاسين, جيڪي گهر ۾ ٺهيل مٺاين جي اڳيان رتيءَ جيتري سواد جيتريون بہ نہ هونديون هيون ۽ شربت بہ سئڪرين جو هوندو هو پر ٻاراڻا شوق!

انهيءَ ڏهاڙي ڏاند گاڏين جي پيهہ لڳل هوندي هئي, گاڏير بہ لهي شربت پيئندا هئا. گهر جي صاف سٿرن گلاسن کي ڇڏي, اُنهن جي جوٺن جستي ٽوٽين گلاسن ۾ شربت پيئڻ ۾ نہ بچان ايندي هئي ۽ نہ اهو احساس ٿيندو هو تہ برهمڻ جو اولاد ٿي ڪري ڇٽن جي جوٺن گلاسن ۾ شربت پي رهيا آهيون. خبر نہ آهي اهو ڪهڙو جذبو هو. بس جيئن ئي پڙ نڪرندا هئا تہ گهر جي اوطاق جي ڪاٺ جي دروازي جي ڳلڪڙين مان اکيون ڪيدي ڏسندا هئاسون تہ زالون ڏڪا ڏينديون هيون تہ توهين وچي ٻاهر ڏسو. هڪ ٻئي پٺيان تابوت اچڻ شروع ٿيندا هئا. سيني کي هڪ ئي پڙ جو انتظار هوندو هو. ڪيتريون زالون لوڻ جا ٻڪ ڏينديون هيون تہ ڪيتريون ڪوهر ۽ شربت ڏينديون هيون. ماتم ڪرڻ تي ڇاتيءَ ۾ مٽي مان خون جون ڌارون نڪرنديون هيون. ڪي تہ زنجيرن سان چمڙي ڇلي ڇڏينديون هيون. ٻيا مٽان رک ۾ پاڻي وجهندا هئا. هڪ ٻئي پٺيان تابوتن جو جلوس جاري رهندو هو. سيني کي هڪ ئي پڙ جو بيچيني سان انتظار هوندو هو. اهو پڙ هورڻن جو اُن سان گڏ پوليس جو خاص بندوبست هوندو هو. نہ صرف مردن کي پر زالن کي بہ ان جو انتظار هوندو هو. اهي عورتون ڏسڻ ۾ ڪو ناهوڪيون نہ هونديون هيون, تنهن هوندي بہ سندن پڙ پٺيان پيهہ لڳل هوندي هئي. مسلمانن سان گڏ شيخڪا ڇوڪرا پٺيان پٺيان هلندا هئا. انهن جي ماتم جو ڏينهن نہ بلڪ پاڻ کي ڏيکارڻ جو ڏينهن هوندو هو. هر ڪنهن کي ڪنهن چڪني جا ڪُرتا, سٿيون گوڏيون, ڪن کي اڇا سلوار ڪرتا, ڳچي ۾ سوني چين ۽ هٿ ۾ بوچي, سنن ڪاون سان پريل ٽوپيون, تہ ڪن ڪن کي وري ڳچيءَ ۾ ريشمي رومال هوندا هئا. اُهي پڙ سان گڏ گڏ هلندا هئا. پوليس وارن جو ان پڙ سان وڏيڪ تعداد هوندو هو. اهي زالون ڪارا ڪپڙا پائي, وار کولي, ڏورن تي ڏڪ هڻي, پِٽڪو ڪنديون هيون. اسان جي گهر اندر جيڪي زالون هونديون هيون, سي اوطاق جي ڪاٺ جي در جي ڪلڳڙين مان جهاتيون پائي ڏسنديون هيون. اُنهن بازارو عورتن کي ڏسڻ کان علاوه جيڪي ننڍا ڇوڪرا هوندا هئا, سي اوطاق اندر ويٺل زالن کي ٻڌائيندا هئا تہ ”هي ڦلاڻي زميندار جو پٽ آهي, هي شيخڪو ڇوڪرو آهي, هي ٻروچ آهي, هي فلاڻي چانڊئي, ڪوڪر يا بروهيءَ جو پٽ يا ڀاءُ آهي“ انهن عورتن سان گڏ اُن ڏهاڙي غير مردن کي ڏسڻ جو بہ موقعو ملندو هئن, جن جا قصا پنهنجي گهر ۾ مردن کان ٻڌنديون هيون تہ فلاڻو شوقين آهي يا فلاڻيءَ سان رستو اٽس يا انهن عورتن وٽ ويندو آهي.

هڪ ڀيري اوچتو اسان جو ڏاڏو سائين اچي نڪتو. زالن کي هڪل ڏنائين: ”پڙ هليا ويا آهن اجا ڇو ويٺيون آهيو؟“ ان جو مقصد مٿي بيان ڪيل مراد وٺان هو. بابا سائين جيڪي پردي جا سخت پابند آهن، عورتن کي گهر جي چار ديواري اندر رهڻ ۽ عورتون گهر جي عزت آهن، ننڍين نيٽين کي ٻين ماڻهن اڳيان اچڻ نہ گهرجي ، انهن ڳالهين ۾ يقين رکندا هئا. تن کي ڪل اچي وئي. ڪلي ڏاڏي سائينءَ کي چيائون ، ”پڙ تہ هليا ويا آهن، پر ٽوٽ ڇورا تہ اجا ويڻ پيا نہ“ اهو ٻڌي زالون شڪي ٿيون، ۽ ٻچ پائي اٿي ڀڳيون. بابو سائين، امڙ ۽ گهر ۾ آيل هندو ۽ مسلمان ڇوڪرا ٽهڪ ڏيئي کلڻ لڳا.

حڪمت

ڏاڏي سائينءَ کي حڪمت ۾ مهارت حاصل هئي. اوري پري جي ڳوٺن مان مريض دوا درمل لاءِ ايندا هئا. هٿ ۾ وڏي شفا هُين، هندو تہ ڪيس برهمڻ ڪري مڃيندا ئي هئا، پر وڏي ڳالهہ تہ پوري تر جا مومن اسان جي گهر کي مرشد جو گهر مڃيندا هئا چوندا هئا تہ مرشد جي گهر مان رک چپٽي بہ ملي وڃي تہ بہ شفا ڪندي، اسر ويلي کان وٺي ڏاند گاڏين جي قطار لڳي ويندي هئي. ڏاڏو سائين امڙ کان مدد وٺندو هو. 70 سالن کان مٿي عمر هئڻ ڪري پوين ڏينهن ۾ نظر گهٽ پوندي هُين، پر صحت سٺي، رنگ گلابي، اکيون نيريون ۽ قد ڇهہ فوٽ هوندو هُئن. مٿان وري بوسڪي جو پٽڪو ٻڌندا هئا تہ تهائين شخصيت ۾ نکار اچي ويندو هو. ڪپڙي لٽي جا شوقين هئا، نُهرن جي پڙهيل هئڻ جي ڪري انگريزيءَ ۾ پنهنجو پاڻ بہ پڙهڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا هئا. پڇاڙيءَ وارن ڏينهن جي دوران ڪراچي مان نڪرندڙ انگريزي اخبار ڊان جيڪا گهر ايندي هئي، اُن جو سرخيون چڱي طرح پڙهي ملڪ جو واءُ سواءُ رکندا هئا. ان سان گڏ چرچو يوڳ ۽ موقعي سان ٺهڪندڙ جملو ۽ حاضر جوابي جي بہ وڏي خوبي هُين. چرچو ڪندا هئا تہ پاڻ نہ کلندا هئا، پر محفل ۾ ويٺل دل کولي ٽهڪ ڏيندا هئا، ڇو جو اهو چرچو، اهو جملو عقل ۽ طنز سان ڀريل هوندو هو. ڪڏهن ڪڏهن آئون چرچو ٻڌائيندي آهيان تہ امڙ کلي چوندي آهي : ”هن پنهنجي ڏاڏي جي اڍ ڇڪي آهي.“ خاص ڪري جڏهن کان وٺي آل انڊيا ريڊيو ايڪسٽرنل سروس ڊويزن تان مزاح ۽ موسيقيءَ جو پروگرام ”ڳالهہ مان ڳالهہ“ شروع ڪيم تہ امڙ کي ڏاڏي سائينءَ جون ڳالهيون ياد ايندون آهن. ڪڏهن تہ چوندي آهي تہ ”چرچو ٻڌائي کلين ڇو ٿي؟ چرچي جو سڄو مزو ئي هليو وڃي.“ ۽ منهنجي اها ڪمزوري آهي، جو ٽهڪ ڏيڻ شروع ڪيان تہ بند ئي نہ ٿين ۽ اڪثر کلي ڪيڪارڻ جي عادت پئجي وئي آهي. ان تي ڪڏهن ڪڏهن امڙ چوندي آهي تہ ”اها عادت بدل، ڏيءُ ڌڻ ٿي ائين اٽڃاڻ ماڻهن جي اڳيان دل کولي ٽهڪ ڏيڻ سان ڪو غلط فهمي جو شڪار بڻجي سگهي ٿو.“

ريڊيو ۾ فنڪاره جي حيثيت ۾ شايد هي فن مون تي حاوي پئجي ويو آهي. ڪنهن سان بہ ڳالهائڻ ۾ نہ ڊپ ٿئي ٿو، نہ ئي جهجهڪ ۽ نہ ئي ناز نخرن واريون ادائون، نہ وري فضول حجاب، جيڪي من ۾ اچي چئي ڏيان. اها عادت ننڍپڻ کان ئي هئي، جنهن تي اڪثر ڏاڏو سائين ڪاوڙجي ويندو هو ۽ منهنجي امڙ پنهنجي نُنهن کي چوندو هو: ”مائي! تنهنجي ڏيءُ اوڙي پاڙي جي ڇوڪرن سان بہ پئي کلي ڳالهائي، ڏيءَ ڌڻ آهي.“ ان تي امڙ چوندي هئي: ”توهان جي بہ تہ پوٽي آهي، توهين ڇو نٿا چئوس؟“ ڪڏهن ڪڏهن ٺاهوڪي دپ ڪيڏندا هئا، پر پيار بہ گهڻو ڪندا هئا. دلي

خواهش هين تہ ڊاڪٽرياڻي بڻجان. ابي ۽ ڏاڏي سائين کي فن، سنگيت ۽ رقص کان سخت نفرت هئي. ڪوبہ نچندو هو تہ چوندا هئا تہ ”ڪيدو مشانگ آهين ڇا؟“ (مسخرن وانگر ٽينگ ٽپا پيو ڏين!)

پاڙي ۾ هڪ واڻياڻيءَ جي ڌيءَ هئي. رنگ روپ جو نالو نشان ڪونہ پر قدم قدم تي ادائون ۽ ناز نخرا. غصي ۾ اچي ڏاڏو سائينءَ چوندو هو: ”واڻڪو وياءُ جيئن وڏي ٽيئن ڪڙي“ اهڙين عورتن ۽ ڇوڪرين کي گهر ۾ بيهندي نہ سهندا هئا. ڏاڏي سائين وٽ وسو ٽينائي اچي ويهندو هو، جيڪو بابي ۽ ڏاڏي سائين کي زور وغيره بہ اچي ڏيندو هو ۽ اسان کي قصا ٻڌائيندو هو تہ ”مر گوڏا ڇٽي ويندي آهي، ۽ پوءِ ماڻهو هلي نہ سگهندا آهن. يا بلا جي ڦوڪ هڻڻ سان اکيون انڌيون ٿي ونديون آهن.“ ڪڏهن ڪڏهن وسو ٽينائيءَ تي ڏاڏا ڪاوڙجي ويندو هو ۽ سرائڪي ۾ چوندو هو تہ ”بس وسو هان تي هان، نا تي نا ڪرندا هئہ“ ڦونا ڳاءِ ڦونا ورءُ، بس جي ڦوني کي ڇئو تہ ڳاءَ تہ ڳائيندو جي ڇئو تہ روءُ تہ روئندو. اسين بہ ڏاڏي سائين جون ڳالهيون ڏيان سان ٻڌندا هئاسين. اُن کان وڌيڪ انتظار هوندو هو تہ ڪانئس ڏوڪڙ ڇڏائي ڪيسو گرم ڪريون، هر روز ڪلفيءَ وارو ايندو هو. شام جو ڪلفي سيني جي ڪري.

دوائن ڏيارڻ ۾ همراهي ڪندا هئاسون. ابرڪ جو ڪک گرميءَ لاءِ فولاد طاقت لاءِ خميرو گائو زبان دل جي طاقت لاءِ، سِپ يا گرمي لاءِ اِنج پاڙ جو شربت، ڪنور ڪاني پيٽ جي تڪليف لاءِ، ننڍيون هوبڙيون وڏيون هوبڙيون وغيره وغيره. انهن دوائن ۽ سُتين جو ڪهڙين بيمارين لاءِ استعمال ڪيو وڃي، اسان کي ڪافي ڄاڻ پئجي ويئي هئي. امڙ ڏاڏي سائين جي ڪافي مدد ڪندي هئي. ابرڪ جو ڪک ناهڻ تي سيئي لڳي ويندا هئاسين. روهيءَ ۾ پيهہ پيهان لڳي پئي هوندي هئي ۽ شنگرف سؤ لڏون ناهي، اُن جي وچ ۾ وجهي جالاري گيهہ ۾ تريندا هئا ۽ اُن کان پوءِ الڳ رس سان روهيءَ ۾ پاڻي ڪٽائيندا هئا. هر هڪ ذات جا مريض ايندا هئا. چانڊيا ٻروچ، مگسي، بروهي، جروار، گهلُو لغاري، کهاوڙ وغيره تہ پاڻ سان گڏ جستي چونريءَ ۾ لسيءَ سان گڏ مکڻ ڪٽي ايندا هئا. ڍوڍي تي اهو مکڻ لڳائي کائڻ ۾ ڏاڍو مزو ايندو هو. هڪ پيري ٻروچياڻي دوا لاءِ آئي، پورو ڳنُ ڪچي سون جي ڪيوٽين سان پيريل هئس. ڏاڏي سائين نبض ڏسي دوا لاءِ شيشي گهري، ٻروچياڻي دوا جي لاءِ شيشي پاڻ سان گڏ آندي هئي. جيئن دوا وجهڻ لڳاسين تہ اُن شيشي اندر وچون جي جوڙي ڪي ٻچا ڏنا هئا سي دوا جي شيشيءَ ۾ پرتڻ سان ئي وچون جا ٻچا پڙڪو ڏئي شيشي کان ٻاهر نڪرڻ لڳا. بس چؤطرف وچون ئي وچون ڦهلجي ويا. اسان جو رڙ جو واڪو لڳي ويو. ڏاڏي سائين جو ان عورت تي گارين جو ڦهڪو ۽ لعنت جو وسڪارو پئجي رهيو هو. سڄي اوطاق ۾ تاڪوڙو پئجي ويو هو. ان وقت اهي لفظ ازخود زبان تي اچي ويا : ”ريل گاڏي ڪُو ڪُو ڪندي ، ڇُو ڇُو ڪندي آئي، بيڙيءَ ٻڌي ٻروچ کي رڻ ۾ رولي وئي “ پر هتي معاملو اُلٽو هو. ڏاڏي سائينءَ جي گارين جي ڦهڪي جي رفتار ڪافي وقت جاري رهي. ڏاڏي سائين جي اهڙين چڙڻ جا اڪثر ڪيترائي

مريض شڪار ٿيندا هئا. جنهن ڪي گرميءَ جي لهس هوندي هئي، جي اُن چيو ته ڪڪڙ ڪاڏو اٿم ته بس، اهو ڏاڏي سائين جي گارين کان بچي نه سگهندو هو - ۽ جي ڪِري پچن، سائين وڏو گوشت يا ننڍو گوشت فلاڻي فلاڻي بيماري سان بيمار ڪي ڪارايون؟ ته چوندا هئا ته "ڪفن جو سامان اڳي ئي ٺاهي رکو." ان جي باوجود به مريضن جي پيهه لڳل هوندي هئي. چوندا هئا ته مهراج رامچندر جي هٿ ۾ شفا آهي. ڪيترا ماڻهو ته ڪانئس ائين ڊڄندا هئا ته جيئن باگڙيءَ اڳيان ڳوهه وڏا وڏا ڏاڙيل، خوني، رهزن به اچي اوطاق جي سلام ڪندا هئا. شهر جا پهلوان به حاضري ڀرڻ ايندا هئا. ملهه ڏسڻ جا ڏاڍا شوقين هئا. ڏاڏي سائينءَ جي وفات تي پري پري جي ڳوٺن جا ماڻهو ۽ وڏيون وڏيون شخصيتون "رضا الله" جي ڪرڻ آيون. رضا الله دوران زر جا نذرانا پيش ڪيا ويا. جن کي ونڻ کان انڪار ڪيو ويو. پوري شهدادڪوٽ ۾ لڏن جا پئڪٽ ورهايا ويا ۽ ديڳيون چاڙهي ڪيترن ئي سَوَن گهرن ڏني ماني موڪلي وئي.

ڏاڏي سائين جي وفات تي دوست دشمن رُنا ۽ افسوس ظاهر ڪيائون. پاڪرن جا ڍير لڳي ويا. سندن وفات کان پوءِ هڪ ڏينهن ڪنهن ڳوٺ مان ڏاند گاڏي تي هڪ مريض کي آندو ويو چيائون: "مهراج رامچندر کي مريض ڏيکارڻو آهي." کين ٻڌايو ويو ته : "مهراج رامچندر گذاري ويو آهي." اهو ٻڌي روئڻ لڳا چوڻ لڳا، "انهن کي گهڻو سمجهايو ويو ته حڪمت جو ڪم رام چندر جي وفات کان پوءِ بند ٿي ويو آهي. مريض جي حالت خراب آهي ته بهتر ٿيندو ته لاڙڪاڻي جي وڏي اسپتال ۾ ڪڍائي وڃو. مريض جا مائٽ آزيون نيزاريون ڪرڻ لڳا، "اسين مرشد جي چائنٽ ڇڏي نه ويندا سين بچائڻ، مارڻ اوهان جي هٿ ۾ آهي." ابو گهر ۾ ڪونه هو امڙ نڪري آئي، سندس پيرن تي ڪري پيا. "اسين ٻئي ڪنهن جي در تي نه وينداسين." امڙ مُنجهي پئي، ڏاڏي سائينءَ جي طب جو ڪتاب پيل هو اُهو پڙهي، ڪجهه ڏاڏي سائينءَ جون دوائون پيون هيون ۽ ڪجهه پساري کان گهرائي، ڏٽي جو نالو ۽ پنهنجي سُهري جو نالو وٺي، دوا ڏنائون ۽ چيائون، ڳوٺ ڪڍائي وڃو. ڪجهه ڏهاڙن کان پوءِ اُهو مريض چاق چڱو ڀلو ٿي، مُستي، مکڻ ۽ ٻيا ڪيترا تحفا ڪڻي حاضر ٿيو. امڙ کي حيرانگي لڳي وئي. پوري ترَ ۾ امڙ جو ڳوناٽن ۾ نالو ٿي ويو. چيائون، مهراج جي ننهن قابل آهي، هٿ ۾ شفا اٿس.

بس اُن کان پوءِ ڪيترا مريض امڙ وٽ اچڻ لڳا، ٻنين تي لاباري توڙي ٻجن پوکڻ دوران گرميءَ جي لهس جا ماريل ڪيترا مريض نيڪ ڪري ڇڏيائون. اُنهن ۾ ڪيترا چور چڪار، خوني ۽ ڏاڙيل به هوندا هئا. امڙ نبض ڏسندي يا اُنهن اڳيان ويندي جهجهڪ ڪندي هئي ، پر اُهي امڙ کي ڏيءَ ۽ پيڻ امڙ وانگر ڏسندا هئا. بابي جي چوڻ تي امڙ اُنهن کي دوائون ڏيڻ شروع ڪيون. جيترو دوائن تي خرچ ايندو هو اوترو ئي وٺندي هئي. هڪ ڀيري جمعي خان شيخ جو پوٽو سخت بيمار ٿي پيو. جمعو خان ٻين شيخن جي ڀيٽ ۾ مالدار ۽ پنهنجي برادريءَ جو چڱو مڙس ۽ بابي جو چوندن

۾ مخالف ويچار رکندڙ هو. پر دعا سلام جو رستو ضرور هو. اک جي ديد بہ هيس. جمعو خان پڪو نمازي ۽ اسلامي اصولن جو پابند هو. جڏهن پوٽو بيمار ٿي پيس تہ گهر جا سڀ ڀاتي پريشان ٿي ويا. هر ڪو گهر جو ڀاتي پيچ ٻڪ ۾ هو. ڇوڪرو پوين پساهن تي هو. خيراتون، پيرن فقيرن تي چادرون، ڊاڪٽرن حڪيمن جي لائين لڳائي ڇڏيائون، پر رتيءَ پر بہ فائدو نہ پيو ٿئي. امڙ ٽپڙو وغيره بہ ڏسندي هئي. ڪنهن چين! ”مهراج گوپي ڪرشن جي گهر واري کان تعويذ وٺو تہ ڇڱو ڀلو ٿي ويندو.“ روئنديون پٽينديون شيخياڻيون گهر ۾ گهڙي آيون. امڙ چيو ”مان ڇا ٿي ڪري سگهان.“ چيائون ”ٽپڙي مان ڏسي ٻڌاءِ“ گهڻو انڪار ڪرڻ جي باوجود آخر امڙ کي رحم اچي ويو. مجبور ٿي امڙ ڪانئن پڇيو ”هينئر اوهان ڇا ڪري رهيا آهيو.“ چيائون تہ ڏس مليو آهي تہ ڇيلا ڪهائي خيرات ڏيون. امڙ چيو يڪدم نياپو موڪليو تہ ”ڇيلا نہ ڪهو ڇو جو منهنجي تعويذ سان گڏ اهاخيرات نہ هلندي.“ هنن جو عقيدو بہ ٻجهي ويو هو. يڪدم گهر نياپو موڪليائون تہ ڇيلا ڪهائڻ بند ڪريو. ڪين پاٺي پڙهي، اُن سان گڏ شلوڪ لکي، تعويذ ٺاهي ڏنائون. گڏوگڏ دوائون ۽ دعائون بہ چالو رهيون. قادر جي قدرت، ڇوڪرو ڇڙهي پيو. خبر نہ آهي انهن بي زبان ڇيلن جي بچائڻ جو نتيجو هويا ڏٽي طرفان ڇڱائي ٿيڻي هئي، جو ان گهڙيءَ ڇوڪري تان موت ٽري ويو. بس اُن ڏهاڙي کان پوءِ مسلمان عورتن ۽ شيخياڻين جي گهر ۾ پيهہ لڳل هوندي هئي، نہ صبح، نہ منجهند، نہ رات ، نہ ڏينهن، نہ تتي، نہ ٿڌي، نہ مينهن، نہ جُهڙ، محلو ڪمهلو عورتن جا ٽولا ڪري گهر ۾ اچڻ وارو سلسلو جاري رهيو. ابو بيزار ٿي ويو. امڙ کي ڪاوڙ ۾ چوندا هئا، ”ستي لاءِ مايون ائين آهن جڻ پوليس وارو اچي ويو هجيءَ تہ وٺل ٿيو“ امڙ بہ حجاب ۽ شرم وچان ڪنڌ نہ کڻائي سگهندي هئي. زالون پيون روئنا روئنديون هيون، ڪي مڙس جا ، ڪي سس جا، ڪي سهري جا، ڪن جا مرد ڏنڌي لاءِ مهورت ڪڍائڻ لاءِ زالن کي موڪليندا هئا. ڪن جا ڇوڪرا عرب ملڪن ڏانهن ٻيجي ويندا هئا تن جي موٽڻ لاءِ ڦار وجهائينديون هيون.

هڪ ڀيري شهدادڪوٽ جي ساڏٽي مائي لڇي بيمار ٿي پيئي، ڳوٺ جون زالون ڪافي عزت ڪنديون هئس ۽ ڪو مائي لڇيءَ جي ڳالهہ بہ ڪونہ موٽائيندو هو. نيڪ عورت هئي. گهر ۾ گرنٿ رکيل هوندا هيس ۽ روز شام جو 30- 40 زالون ڪٿا ٻڌڻ وينديون هيون. جڏهن مائي لڇي بيمار ٿي پيئي تہ امڙ وٽ پنهنجي سورداس چيلي، مائي گيانيءَ ۽ ٻين عورتن کي موڪليائين ۽ چيائين ”ادي ستيءَ کان وڃي پڇي اچو تہ منهنجي ڪُپڙيءَ ۾ گهڻا ڪُٺا آهن.“ امڙ ٽپڙو ڏسي چيو تہ هيترن ڏينهن ۽ هن تاريخ تائين ڪاشتا اٿئي، جي لنگهي پار پونديئن تہ پوءِ تنهنجو نئون جنم ٿيندو. امڙ جي ڳالهہ ٻڌي مائي لڇيءَ علاج ڪرائڻ ڇڏي ڏنو. امڙ پريشان ٿي وئي. گهڻو ئي سمجهايائينس پر ساڏٽي امڙ جي چيل قول تي ڳنڍ ٻڌي، نيڪ اُن ڏهاڙي شهدادڪوٽ جي اُن ساڏٽي ڏيهہ تياڳيو. بس اُن ڏينهن کان پوءِ وڏا وڏا سياستدان ، ايتري قدر جو ڪٽر مسلمان بہ امڙ

جي لفظ تي اعتبار ڪرڻ لڳا. امڙ گهبرائجي وئي، سيني کي چوندي هئي، ”ڏٽيءَ جي ڳچهه ۾ مان هٿ نه وجهنديس، منهنجي واتان ته اوچتو لفظ نڪري ويو هو. “ آخر ان سلسلي کي ٽوڙڻ لاءِ امڙ پاسپورٽ ٺهرائي ڪجهه مهينن لاءِ هندوستان پنهنجن پيڪن ڏي هلي وئي. جيئن ماڻهن جي اها عادت ٿئي. هڪ ڏهاڙي هڪ عورت امڙ جي غير حاضريءَ ۾ مون وٽ آئي. چيائين، ”نياڻي آهين، تون ٽپڙو ڏسي ٻڌاءِ، منهنجو پٽ هندوستان مان واپس ايندو يا نه؟“ ان عورت کي ڏيئري ماءُ ڪوٺيندا هئا. سندس پٽ هندستان گهمڻ ويو هو. جتي هن جو پاسپورٽ گم ٿي ويو هو ۽ واپس اچڻ جي اجازت نه پئي مليس. پويان ٻار ٻچا پريشان هيس، گڏوگڏ ڪاروبار به رلي ويو هين. مون ڏيئري ماءُ کي چيو، ڏئيري ماءُ مونکي ته ٽپڙو ڏسڻ ڪونه ايندو آهي. ان تي ڏئيري ماءُ چيو ”نياڻي آهين ناسڪا هٽي ڏس“ خبر نه آهي مونکي ڇا ٿيو؟ مون به ڪري ناسڪا هئين. چيومانس تنهنجي پٽ جي ڪم ۾ هاڻي ڪائي رڪاوٽ ڪانه پوندي، جلد اچي توسان ملندو. بس ڪجهه ڏينهن ڪان پوءِ ڏئيري ماءُ ٻڪون پائيندي آئي ۽ اچي ريشمي وڳو پهرايائين. اها ڳالهه ٻڌي ڪيترين عورتون اچي مون کان ناسڪا هٽائڻ لڳيون. جن ٻارن کي ٻيجهو ٿي پوندو هو اُنهن جون مائر يا ڏاڏيون ڪپ يا چمچو ڪٽي جهاڙوجهائڻ اينديون هيون ۽ ڪيترين چونديون هيون ”نياڻي آهين هلي پاٺ جو مهورت ڪر“ منهنجي ماءُ جڏهن هندستان مان واپس آئي، اها خبر ٻڌي ٻجي وئي ته منهنجي جان ڇٽي ته منهنجي ڏيءَ جي جان ڦاٿي. امڙ ابي زالن کي اصل گهر کان ڏڪي ٻاهر ڪيڻ شروع ڪيو چوندا هئا، ”ملڻ پلي اچو اسان جي اکين تي، پر پڇا ڳاڇا لاءِ نه“ وڏي مشڪل سان وڃي جان ڇٽي ۽ امڙ سان گڏ سيئي ٻار ڪي مهينا هندستان گهمڻ هليا آياسين. تڏهن وڃي اهو سلسلو ٽٽو. انهيءَ جي باوجود اجا تائين ڪي زالون امڙ کان پڇا ڳاڇا ڪنديون رهنديون آهن.

مروئان موت ملوڪان شڪار

سنڌ جي ماڻهن، خاص ڪري ڳوناڻن ۾ ملهه، ڏاندن جي گوءِ، تتر، ڪڪڙن ويڙهاڻ جو خاصو شوق هوندو هو. ڪن ۾ وري بلبل پالڻ جو ڏاڍو شوق هوندو هو. پاڻ ڪشمش ڪونه کائيندا، پر بلبل کي ضرور کارائيندا هئا ۽ بلبل وري جي هٿ ۾ ڪشمش ڏسندي ته تماڙ جاءِ تان به ٽپو ڏئي، چپي تي لهي ايندي هئي، بس رونشو لڳندو هو. بلبل کي چوندا هئاسين : "آءُ بلبل چپي تي آءُ، آءُ !"

ڳوٺ ۾ ڏاندن جي گوءِ ته آئي ڏينهن ٿيندي هئي. پوري ڳوٺ ۾ ڏڏڙ ڇانئجي ويندي هئي، جيڪو گوءِ ڪٽي ايندو هو تنهن جو دهلن ۽ شرنائين سان جلوس ڪڍندا هئا. ڏاندن جي مالڪ کان وڌيڪ ڏاند ڏسڻ لاءِ ماڻهن ۾ پارن جا هشام پرتجي پوندا هئا. ڊمپ ڪري ڏاند کي وڪوڙي ويندا هئا. ساڳيو ئي حال نانگ ۽ نوريئڙي جي ويڙهه تي هوندو هو. نانگ جو منهن ڇچرجي ويندو هو. نانگ ۽ نوريئڙي جي ويڙهه باگڙي ڪرائيندا هئا. باگڙي ته ڳوهه کي ڦاسائي ڳچيءَ ۾ نوڙي وجهي به گهمائيندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ته اسين ڊپ وچان پڇندا هئاسين، ڇو جو گهر ۾ ڪم ڪندڙ مائي ٻڌايو هو ته ڳوهه جي ڦوڪ هڻڻ سان اکيون انڌيون ٿي وينديون آهن. ڪڪڙن جي ويڙهه تي سوَن روپين جون شرطون لڳي وينديون هيون. ڪڪڙن جو وڙهي وڙهي ٻُروحال ٿي ويندو هو. هڪٻئي جون اکيون زخمي ڪري ڇڏيندا هئا. ڏسڻ وارن جا ٽپا لڳا پيا هوندا هئا. مروئان موت ملوڪان شڪار.

مهمان جي مهمان نوازي ڪرڻ سٺي ڳالهه آهي. مان ائين چونديس ته سنڌ جا سنڌي مهمان نوازيءَ جا جنسي ڪوڏيا آهن ڪوڏيا. وڏا چوندا هئا : مهمان پاڳن وارن جي گهر ايندا آهن. مهمان نوازيءَ کي فرض ادائگي جو نالو به ڏئي سگهجي ٿو. پر مون کي لڳي ٿو ته سنڌ جي سنڌي سڀاجهڙن ڳوناڻن ۾ فرض ۽ شوق جي ٻنهي جذبن ملي جنون جو روپ اختيار ڪيو آهي. ائين ته مهمان نوازي ڪرڻ سٺي ڳالهه آهي پر پنهنجو پيٽ ڪٽي مهمانن جو پيٽ پرڻ ته واجب نه آهي. ان جي برعڪس هتي ڀارت ۾ وسيل سنڌي مهمان نوازيءَ جو ڏيکاءُ ڪرڻ ۾ اڳرا آهن. پيا مهمان نوازيءَ جو وڏي واڪي ڍنڍورو ڏيندا . خاص طور اُهي سماج سيوڪ، جن جون تصويرون عمومن گاهي به گاهي هندستان جي سنڌي اخبارن ۾ ڏسڻ ايندون آهن. جيڪي پنهنجي پرچار ۽ اشتهار بازي خاطر مهمان نوازيءَ جو ڍنڍورو ڏئي ميزبان بڻجڻ واري شرف کي اڻ چاڻ بڻجي اخبارن ۾ سنڌ مان آيل ان شخصيت جي تعريف ڪري اهو اعلان ڪندا آهن ته "سنڌ جو ادو قرب ڪري به پير پري، اسان جي غريب خاني تي پير گهمائڻ جي زحمت ڪري آيو." وڏي خوشي جي ڳالهه آهي، پر

جي انهن سماج سيوڪن يا داني پرشن يا نام نهاد مهمان نوازيءَ جي ڪوڙين وٽ ڪو اڻ چاڻ غريب ٻن ڏهاڙن لاءِ پناهه گهرڻ وڃي ته ڪيس اهڙين ڪرڙين نگاهن سان ڏسندا جو شرم وچان اُنهن جي در تي ويندڙ غريب شخص ڇهه فوٽ زمين اندر پيهي ويندو.

خير، مان ائين به نه چونديس ته هندستان جا سڀ مهمان نوازيءَ واري قرب ۽ فن کان محروم آهن. پر اها حقيقت آهي ته هو سنڌ جي هندن چاهي مسلمانن جي مهمان نوازيءَ سان برميچي نه سگهندا. ائين ته سنڌ ۾ ڪي ٻاڙ ٻڪيا، سيٺيون ۽ زميندار اهڙا هوندا، جيڪي پنهنجي ڌن دولت تي نانگ وانگر ڦڻ ڪڍي ويهندا آهن. اُنهن جو شمار ڪنجوسن مها پيچن ۾ ڪري سگهجي ٿو. عام طور سنڌ جا رهواسي ميزباني جي فرض ادائگي ۾ پنتي نه پوندا هئا. ٻيو ته ٻيو ڳوهر وڪڻندڙ به وسان ڪين گهٽائيندو هو. مهمان لاءِ ٻن پاچين، گرمين جي مند ۾ انب گدري جو ضرور بندوبست ڪندو هو. نه صرف پنهنجي سيٽن سڄڻن ۽ نياٽيءَ سياٽيءَ جو خيال رکندا هئا. پر ڳوٺ جي نياٽيءَ کي پنهنجي نياٽيءَ ڪري پائيندا هئا.

ممڪن آهي سنڌ ۾ به هتي وارو دؤر اچي وڃي پر ايترو جلد ان منحوس دؤر جي اميد ڪرڻ حماقت ٿيندي، ڏٽي در دعا گهرنديس ته اهڙو وقت نه اچي ته بهتر. ڏڻ وار ملهائڻ ۽ دان پچ ۾ به اُتي جا ماڻهو اڳ اڳرا آهن. حالانڪ چوندا آهن ته اڳي وارا اُهي ڏڻ وار ۽ ڏينهن نه رهيا آهن. تنهن هوندي به وسان ڪين گهٽائيندا آهن. هتي جي ماڻهن کان وڌيڪ مذهب ۽ ريتن رسمن ۽ دنيا داريءَ جا پابند آهن. سماجي بهبوديءَ وارن ڪمن ۾ يا ڪنهن تي ڪوئي قدرتي قهر نازل ٿئي ته ڦوڙي ڏيڻ ۾ پنتي نه هٽندا. ايتري قدر جو گهورڙيا ۽ پاتولي به پاڻ ڦٽي پورو ڪندا. هتي ته سؤ روپيا دان ڏيڻ تي به تصوير ڇپجي وڃي ٿي ۽ ڪيترا ته اهڙا سماج سيوڪ آهن، جيڪي ائسوسيئيشنن جي چندن مان اعليٰ شخصيتن کي نيڊ ڏئي گهرائي دان ۽ غريبن جي مدد جو اعلان ڪري اخبارن ۾ پنهنجو نالو Philanthropistداني پرشن ۾ شمار ڪرائين ٿا. اهڙا سماج سيوڪ فلنتراپست لفظ جي معنيٰ کان يا ته ناواقف آهن يا وري معصومن کي بيوقوف بنائڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. جيڪي هتي مان سنڌ جي سنڌين جي تصويرن ڇپائڻ ۽ داني پرشن جي فهرست ناهيان ته پارٽ جي سنڌي اخبارن ۾ سنڌ جي سنڌي هندو چاهي مسلمان ڳوٺاڻن جي تصويرن ڇپجڻ جو سلسلو ڏهاڪن تائين جاري رهندو. پوءِ ته ائين چونديس ته تقريبن هر هڪ سنڌ جي سنڌي اخبار ۾ تصوير ڇپائڻ جائز آهي ۽ سندن پيدائشي حق به دان پچ، خيرات، تيرٿن ۽ حج تي وڃڻ لاءِ واجهه وجهندا هئا. ڪي مومن ته حج تي گناهه بخشائڻ، خدا جي بارگاهه ۾ سر جهڪائڻ ۽ قيامت ڏينهن حساب ڪتاب جي سختي کان بچڻ لاءِ ويندا آهن. اُهي حاجي بڻجي، پنج ئي پهر نماز پڙهي ۽ خدا جو خوف ڪري قرآن پاڪ جو سهارو وٺي اسلام جي ڏسيل اصولن جي پيروي ڪندي زندگي بسر ڪن ٿا. هرويرو سيئي حاجي يا حاجياڻيون انهي عمل تي پابند نه آهن. ڪن ته حج تي وڃڻ

ڪي ڪمائي جو سرشتو بہ ڪري ٻڌايو آهي. اُتان ڊالر، ڪپڙو لٽو ۽ ساز و سامان ڪٽي ٻٽين رقمن تي وڪڻڻ سندن ڪم آهي، بس نالي ۾ حاجي يا حاجياڻيون سڏائين پر سودو ٽڪي ٽوڪي ڪن. اُتي جا شيخ ٻين مسلمانن جي ڀيٽ ۾ مالي طور مضبوط آهن. انهي ڪري حج تان واپس اچڻ تي انهن جي زندگيءَ جو معيار وڌيڪ ٿي وڃي ٿو. گڏوگڏ ڪٽرپڻي يعني دين تي پابند رهڻ واري شخصيت تهائين مضبوط ٿي وڃي ٿي. وڏي ڏاڙهي رکن، ابن ڏاڏن جي ڊيل ڊول کي ئي پلجي ويندا آهن، ڪي تہ اهڙا تعصبي جو واڻئي جي صحبت کي ڪفر سمجهن. ٻئي طرف ڪيترا اهڙا بہ مسلمان آهن، جيڪي مذهب جا پابند هوندي بہ انسانن کي خدا جي خلقيل اولاد سمجهي گلي لڳائين انهن ۾ تعصب جي چٽنگ ۽ چوچڙيءَ جي پهل ۽ پيش قدمي خاص ڪري سنڌ ۾ آباد ٿيل مهاجرن طرفان ئي ڪئي وئي آهي.

اسان جو گهر ڪافي ڦهليل آهي، چؤطرف وڏيون عمر جي ڪوٽ واريون ڀتيون آهن. ان عمر جي ڪوٽ اندران نہ ئي ٻاهر ڏسي سگهجي ۽ نہ ئي وري ٻاهران ڪو ڪوٽ اندر ڏسي سگهي. واڙيءَ جي هڪ طرف مڪان تہ ٻئي طرف ڪوجن جي ورهاڱي کان پوءِ جوڙيل مسيت، جنهن جي صبح شام واري اذان ۽ رمضان پاڪ واري مهيني جا واعظ چڱي طرح ٻڌڻ ۾ ايندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن تہ اسين مولوي صاحب جي سُر ۾ سُر بہ ملائيندا هئاسين ۽ گهر جي جي ٻاهرين اوطاق جي پويان ڪجهہ فاصلي تي شهدادڪوٽ جي جهوني وڏي مسيت آهي، جنهن جو مولوي صاحب بابي سائينءَ جي ڪافي عزت ڪندو هو. خبر نہ آهي تہ هينئر حيات آهي يا وفات ڪري ويو آهي. هڪ ڀيري تہ مان بہ بابي سائين سان گڏ مسيت ۾ وئي هيس.

سنڌي مسلمان هندن کي واڻيو يا ڪافر چوندي ڪجهہ حجاب ڪندا ۽ ڪجهہ حضور شرمائيءَ ڪري ان لفظ کي استعمال نہ ڪندا هئا. هرويرو ڀنج ئي آڱريون برابر نہ ٿينديون آهن. ڪي ٿوٽ ٿوٽ يا شودا، فرقيورانہ جذبن کي هوا ڏيندا هئا، پر اُنهن جي عمل کي خدا جو خوف رڪندڙ وزن گهٽ ڏيندا هئا. هندو مسلمان ملي جلي عيد ۽ ٿڌڙي ملهائيندا هئا. اسان جي گهر ۾ عيد تي سڪو ميوو مٺائي، زردو يا سَئين واري عيد تي سئيون موڪليندا هئا ۽ جلال خان بروهي عيد تي چانهہ جا ٻہ وڏا پيڪٽ ۽ کنڊ کڻي ايندو هو. شيخن ۽ شيخياڻين جو رويو ٿورو ٿڌو هوندو هو. هونئن بہ جيڪو نئون مسلمان ٿيندو آهي، پاڻ کي پڪو نمازي ۽ ڪٽر مسلمان سمجهندو آهي. شيخن ۾ اهڙو طبقو خاص هوندو هو. بزرگن ۾ اک جي ديد ۽ لحاظ هوندو هو. خبر نہ آهي تہ ڇو انسان انسان کي الڳ سمجهي ٿو. قيامت جي ڏهاڙي هندو، مسلمان، سک، عيسائي سڀني کي مالڪ اڳيان حساب ڪتاب ڏيڻو پوندو ائين نہ آهي تہ بداعمالن واري مومن کي خدا جي بارگاهہ ۾ حساب ڪتاب نہ ڏيڻو پوندو. يا هندو ڪافر آهي انهي ڪري ان کي دوزخ نصيب ٿيندو. خلقيندڙ تہ هڪ ئي آهي، نانءُ الڳ الڳ، هي جهان اُن سرجڻهار جي نانءُ تي ئي هلي رهيو آهي.

هڪ پيري هڪ شيخياڻي حج تان تي آئي. ڏاڍو مال آندائين. ڪپڙو لٽو وڪڻي خوب ناڻو ڪمايائين. سڄي ڳوٺ ۾ ڏاڍي ڳالا ٿيس. جڏهن فوت ٿي ته جنازي کان اڳ قبر کوٽڻ لاءِ ڪي مٽ مائٽ اتي ويا جتي پيا قبر کوٽين. اُتي اڳ ۾ ئي جاءِ والاريل پئي نڪري. شايد ٻن ٽن هنڌن تي دفنائڻ لاءِ جايون کوٽيون ويون. پوءِ وڃي هڪ جاءِ دفنائڻ لاءِ خالي ملي. اها ڳالهه ڳوٺ ۾ باهه وانگر ڦهلجي وئي. زالون ۽ مرد توبهه توبهه ڪرڻ لڳا. "ڏسو نه خدا به پاڻ وٽ بدنصيب کي جاءِ نه ٿو ڏئي." اهڙين ڳالهين تي هر ڪنهن جو پنهنجو پنهنجو عقيدو آهي، مان ته ڏٽيءَ در دعا گهرنديس ته ان مرحوم عورت کي خدا جنت بخشي. آمين! ان عورت کان وڌيڪ بداعمالن وارن بندن کي هڪ دفعو ئي قبر کوٽڻ سان جاءِ ملي وڃي ٿي. ڇا خدا اُنهن جي برن اعمالن کي نظر انداز ڪري بخشي ڇڏيو؟ نه بلڪل نه. حساب ڪتاب هر ڪنهن کي ڏيڻو آهي. نه پاءُ نه پيڻ، نه ماءُ نه پيءُ. انسان پنهنجي اولاد ۽ خون لاءِ ڪوڙ ڪمائي ٿو امن ۾ خلل وجهڻ لاءِ ذليل حرڪتون ڪري ٿو. دنيوي ڳالهين ۾ ايترو ڪوهجي ٿو وڃي جو غلط ۽ صحيح، جائز ۽ ناجائز جي پرک نٿو ڪري سگهي.

لاڙڪاڻي پرسان بيڙي چانديي ۾ سيٺ ناومل رهندو هو جنهن جي خاندان جا سڀ فرد هندستان هليا ويا، پر هڪ ڀائي سيٺ راڌومل اُتي رهجي ويو هو. دلير ۽ همٿ وارو واڻيو هو. سيٺ راڌي مل جو ٻنيءَ تي ڪن مسلمانن سان جهيڙو ٿي پيو. هن به ڪٽي ڪهاڙي وهائي. اتي ٻني واري جهيڙي کي سماج دشمن عنصرن فرقي وارانه فسادن جو نالو ڪري ڏنو. چؤطرف باهه وانگر خبر لاڙڪاڻي ۾ ڦهلجي وئي ته واڻئي مسلمان کي ماري وڌو آ. ان وقت اسين لاڙڪاڻي ۾ هئاسين، چئني طرف مهاجرن جا گهر هئا. صرف اسين ئي هندو هئاسين. اسان جو پاءُ ڪانتيش گهر اچي رهيو هو. ايترو ته ڊڄڻو آهي ڪُئلي مارينديي به ڏڪندو آهي. مان پيڻ ۽ ڇوڪري به هن کان وڌيڪ بهادر ۽ همٿ واري آهيان. هڪ پوڙهي مهاجر عورت جيئن ئي ڪانتيش کي ايندي ڏٺو ته پنهنجي ننڍڙي نينگر کي ٻانهن کان گهليندي گهر اندر ڏڪيندي ويس. چوڻ لڳي، "اڌر آ، ڪافر تجهي مار ڊاليگا" اُن وقت اسين پاءُ تي خوب ٺٺولي ڪري کلياسين ته تون ڪئلي مارڻ کان به ڏڪندو آهين. عورت کي ڪيتري نه غلط فهمي آهي جو پنهنجي پوٽيءَ کي چئي رهي آهي. "ڪافر تجهي مار ڊاليگا" اُن وقت جون اُهي ٺٺوليون ۽ پاءُ کي ڇيڙڇاڙ ڪرڻ. هن وقت دل ۾ وڍ وجهن ٿيون ته ڪوڙن افواهن جا معصوم ابهم ۽ بي گناهه تي راهه گناهه وار ٿي سگهن ٿا. اهڙا شرارتي عنصر هندو مسلمان، سک عيسائي سيني ۾ ٿي سگهن ٿا. انهن جو صرف هڪ ئي نالو آهي، گندا، جنهن جو ڪنهن به قوم سان واسطو نه آهي.

ان گرم هوا جي لهس متان اسان کي اچي. ڊپ وچان جلال خان بروهي جهڙو شخص گهبرائجي ويو ۽ اچي ڪري اسان ٻنهي ڀيڻرن کي چيائين، "ڀلا امان، وينا امان، اوهين پنهنجا سامان ٻڌو. رات واري گاڏي ۾ شهدادڪوٽ هلنداسين، هتي جو ماحول ٺيڪ نه آهي. اسان جلال خان کي ڇيوسين

”ان ۾ بين ماڻهن جو ڪهڙو واسطو ۽ وجهہ؟ ٻئي ڏريون وچي پاڻ ۾ نبيرو ڪن. واڻئي جي زمين تي قبضو ڪندا تہ ڇا هُو هُن کي ڇڏي ڏئي؟ اڄ ڪلهہ تہ پاءُ پاءُ کي نٿو ڏئي تہ پوءِ سيٺ راڏي مل جي زمين تي هن جي قبضي ڪرڻ جو ڪهڙو حق آهي؟ هن ٻنيءَ تي غير قانوني قبضو ڪيو آهي. ڀلي ٻئي ڄڻا پاڻ ۾ نبيرو ڪن ان ۾ ٻيلا ڏڄڻ جي ڪهڙي ڳالهہ آهي؟“ جلال خان چيو ”امڙ اوهين نا سمجهہ آهيو. امڙ اوهين منهنجون نياڻيون آهيو جيستائين مان جيئرو آهيان تيستائين اوهان جو وار ونگو بہ نہ ٿيندو. منهنجي اکين ٻوٽڻ کان پوءِ اوهان جو الله مالڪ آهي.“ جلال خان جي چهري جا تاثرات ڏسي اسين بہ هيسجي وياسين، ماٺ ميٺ ۾ پنهنجو سامان ٻڌوسين. رات جو انڌيري ۾ اچي شهدادڪوٽ ويندڙ ريل گاڏي ۾ چڙهياسين، سُک سان شهدادڪوٽ پهتاسين. شهدادڪوٽ ۾ ڄڻ تہ ڳالهہ ئي ڪانہ هئي، ٻئي ڏهاڙي تہ لاڙڪاڻي ۾ ناپر تي وئي. گرم هوا وارو ماحول معمول تي اچڻ لڳو. ماڻهو وري پنهنجي ڪم ڪار ۾ لڳي ويا. ڪجهہ عرصي کان پوءِ سيٺ راڏي مل کي اُنهن ماڻهن جي ٽولي مان ڪنهن قتل ڪري ڇڏيو. سيٺ راڏي مل جي قتل تي نہ ئي افواهہ ڦهليا، نہ ئي فرقي وارانہ فساد، نہ ئي داد فرياد، نہ جلوس نڪتا ۽ نہ ئي وري واءِ ويلا ٿي. معاملو لئہ متي ٿي ويو. مان تہ ائين چونديس تہ خدا جي بارگاهہ ۾ دير آهي انڌير نہ آهي. بندن ان جو انصاف نہ ڪيو تہ ان جو حساب ڪتاب الله جي دربار ۾ انهن کي ضرور ڏيڻو پوندو. آهہ غريبان قهر خدائي.“

لاکو کٽي باريجو ڪائي

بابا سائين جن دل جا سخي آهن ۽ ان سان گڏ امڙ بہ رحمدل. بس ڪنهن نہ ڪنهن تي عنايت لڳي پيئي آهي. بابي سائينءَ جي سخاوت جو داستان لکڻ وِهان تہ حاتم طائيءَ وارو داستان ٻڻجي وڃي ۽ شايد سندن دنيا جي ڳاڻ ڳڻين سخي شخصيتن ۾ شمار ڪيو وڃي. گهر ۾ ڪير ڪهي ايندو تہ نہ نہ ڪندا پوءِ چاهي اهو دوست هجي يا دشمن. سندن ان فراخ دليءَ ۽ سخاوت واري جذبي جي ڪري اسان جي ملڪيت تي ڪيترن اهڙي ريت قبضو ڪيو آهي. جو دڪانن ۽ جاين جي مسواڙ نہ جي برابر ملندي آهي. اگر مان مسواڙ جا انگ اکر لکان تہ ڪيترا چوندا نالائق آهي. اڪثريت ان ڪي نالائقي ۽ آڱرين تي ڳڻڻ جيترا داني لاطمع انسان، ان ڪي سخاوت جو نالو ڏيندا. شهدادڪوٽ ضلع لاڙڪاڻي ۾ اسان جون بہ اوطاقون آهن. هڪ گهر واري ۽ ٻي گهر جي پرسان ٻاهرين اوطاق ۽ ان ٻاهرين اوطاق جي لڳو بہ جايون آهن. هڪ جاءِ جا درياني ماڪوڙي مل ڪي 2 روپيا مسواڙ درماه تي ڏنل هئي، اها جيڪا درياني جي گذاري وڃڻ کان پوءِ اُن جي ڏرم جي پيڻ جي قبضي ۾ اجا تائين آهي. اها عورت مت مائٽ ۽ مڙس، ڏرم جي پاءَ خاطر ڇڏي ورهاڱي کان پوءِ سنڌ ۾ رهي پيئي. اهو کهڙو ڏرم جي پاءَ وارو ناتو آهي، جنهن پنهنجي خون جي رشتن ڪي ٽوڙي ڇڏيو. ان جو جواب اها عورت ئي ڏيئي سگهي تي ڇهہ روپيا مسواڙ جو انگ ٻڌي هر ڪنهن کان کل نڪري ويندي. ان سان لاڳيتي ٻي جاءِ هڪڙا واڻيا جهل مگسي مان لڏي آيا. تن بابي سائينءَ جي پيرن تي ڪري پناه گهرڻ وارين آزين نيزارين جي عيوض حاصل ڪئي، جن ڪي جهل مگسي جي هندو مسلمانن منهن ڪارو گڏه تي چاڙهي تڙي ڪڍيو هو. جاءِ حاصل ڪرڻ کان پوءِ هو پنهنجي قبضي ۾ ڪري وينا ۽ چوڻ لڳا تہ مهاراج گوپي ڪرشن اسان ڪي پُٽ ڪيو آهي. هُو اسان جو بابو سائين آهي ۽ امڙ ستي اسان جي آئي آهي، اسين هنن جي گهر ۾ ٻچن وانگر ڪم ڪار ڪندا آهيون. ان ڪري هيءَ مهاراج گوپي ڪرشن اسان ڪي مرڳوئي ٻچو ڪري ڏيئي ڇڏي آهي. ان تي منهنجي ڀائرن يعني سائينءَ جي پٽن بغاوت ڪئي، ڪورٽ ۾ جڏهن انهن واڻين اهو ساڳيو ئي بيان ڏنو تہ جج جي کل جي انتها نہ رهي.

خير جاءِ تي اجا تائين انهن جو ئي قبضو آهي، پر مسواڙ نہ جي برابر ملڻ شروع ٿي، ٻي جاءِ تي درياني پاءُ جو ناتو بيان ڪري 6 روپيا مسواڙ ڏيڻ شروع ڪئي هئي. اسان ٻارن ڪي ڏاڍا خار لڳندا هئا. بس چوندا هئاسين تہ ان درياني ڪي مزو چکائينداسين. روز اچي بابي سائينءَ جي چمچاگيري ڪندو هو. اچي سٿڻ، اڇي بند گلي سان ڪڙتو جنهن ۾ سونا بٽڻ پيل، مٿي تي ڪاري وڏي ٽوپي، جنهن ۾ وڏو اڇو ڦندڻ ۽ ڪارو ڪوٽ، جنهن جي کيسي ۾ زنجير ۾ لٽڪيل واچ رکندو هو. هڪ

دفعي بابو ڪونه هو. جيئن ئي اوطاق ۾ داخل ٿيو. گهر ۾ پاليل ڪتي کي ڪري هشي ڏنيسين. اُناش، اسان جو اُناش چوڻ، ڪتي دورياني تي حملو ڪري ڏنو. رڙ واڪو ٿي ويو. اسان کي بابي سائين جو ڏاڍو ڊپ هو. انهي ڪري اسين ناٽڪ ڪري دورياني کي چوڻ لڳاسين، ”اسين ته ڪتي کي حملي کان روڪي رهيا آهيون. هش، هش ڪري خاموش ڪرائي رهيا آهيون.“ دورياني جي ڪٽن تي ٽپ ٽپان هجي، اسين ڪتي کي اُناش هش، اُناش هش پيا چئون. ڪجهه دير کان پوءِ واٽيو اسان جي چالاڪي سمجهي ويو ته هي اُناش ڪري ٻچ ۾ هشي ٿا ڏين. گڏوگڏ ماٺ ڪرائڻ وارو لفظ هش آهستي آهستي چون ٿا ائين اسان جي اُناش ۾ هش واري ڳالهه کلي پئي، بابي جي ڊپ ڪري ڪتي کي ڳچيءَ کان ورتوسين. ساڳئي طرح ڪنهن کان وير وٺڻو هوندو هو ته هرڻ جي زنجير کولي ڇڏيندا هئاسين، وڃي ڪيس سنڱ هڻندو هو. هرڻ کي زالن سان ته خاص دشمني هوندي هئي، پويان پوتيءَ ۾ زور سان سنڱ ڪڍي ڪپائيندو هو. ماين جو پوتيءَ سان گڏ چولو به متي کجي ويندو هو.

هڪ پيري پُٽي صاحب جو سوٽ سردار پير بخش پتو اوطاق ۾ آيو. هرڻ کي به ٽي ڪتي ڪٽي، ٽپا ڏيندو اوطاق ۾ پهچي ويو. سردار پير بخش بابي سائينءَ کي چيو : ”مهراج! هي هرڻ مون کي پسند آهي، مان ڪٽي ويندس.“ اسان ٻارن روئڻ شروع ڪيو. اسان جا منهن لهي ويا. بابي سائين چيو : ”ڪائي ڳالهه نه آهي، توهان لاءِ ٻيو هرڻ اچي ويندو.“ ۽ سردار پير بخش کي چيائون: هڪ شرط تي ڏيندس، اوهين هرڻ کي ڪهندا نه وعدو ڪيو. ”مهراج! اوهين خود بنگلي تي اچي ڏسجو. ڪجهه ڏهاڙن کان پوءِ ادو اتي ويو. هرڻ مچي پيو هو. اسان کي هرڻ ملڻ جو وسيلو هو. جهل مگسي ۾ هرڻ جام ٿيندا هئا. اُتي جو مُکي منومل گهر ايندو هو. اسين ان جا گر براهمڻ ۾ گرو هئاسين. ان ڪري جڏهن به گهر ايندو هو ته اسين ويڙهي ويندا هئاسين. هڪ هٽ ۾ اڌ رنگ هيس، جو سدائين ڏڪندو هئس. اسين چوندا هئاسين ته منومل! اسان کي هرڻ کپي. چوندو هو ته توهين اسان جا گرو آهيو. کوڙ هرڻ، دل هرڻ، هر پيري هڪ هرڻ ڏياري موڪليندو هو. اسان منومل کان پڇندا هئاسين ته هرڻ ڪٿان گهرائيندا آهيو؟ ٻڌائيندو هو ته هرڻي پنهنجي ٻچڙي سان گڏ جڏهن پاڻي پيئڻ ايندي آهي ته اُتي بروهي باند يا ٻيا قبائلي لِڪي ويهندا آهن ۽ هرڻي جي ٻچڙي کي پڪڙيندا آهن. هرڻي ته جان بچائي ڀڄي ويندي آهي، باقي هرڻي جا ٻچا ڀڄي ڪونه سگهندا آهن. انهيءَ ڪري انهن کي جهلي وٺندا آهن. جهل مگسيءَ جو سردار محبوب علي هو ۽ اُن جا به فرزند هئا، هڪ مير سيف الله خان مگسي ۽ ٻيو سردار يوسف خان، اسان جي گهر جي ڪافي عزت ڪندا آهن. سردار سيف الله مگسي جي گهر واري مائي ام تولا بابي کي ڌرم جو ڀاءُ ڪيو هو. بس اُن ڌرم جي ڀاءُ ۽ بابي جي سخي دل جو فائدو پيڻ کي ملي ويو. بابي کي چيائين : ”ادا گوپي! اهو باغ مون کي پنهنجي ڏي لاءِ کپي. مان تنهنجي گهر گهڙي آئي آهيان. مون کي يقين آهي، پيڻ کي انڪار

نہ ڪندين.“ بابو سائين ڪنڌ نہ ڪيائي سگهيو ۽ شهدادڪوٽ ۾ جيڪو سڀ کان خوبصورت باغ هو سو اسان جي ملڪيت مان تبديل ٿي معمولي رقم تي مائي امر تولا جي حوالي ٿي ويو. اسان کي بيحد ڏک ٿيو. مائي امر تولا جڏهن گهر ايندي هئي، چوندي هئي هي باغ ادا گوپي توهان جو ئي آهي، پر اهو باغ اسان جو پنهنجو نہ رهيو هو. ڪڏهن ڪڏهن باغ جا انب، توت، ٻير ۽ ٻيا ڪيترا ميوا ٽوڪرو ڀرائي موڪليندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن پاڇيون بہ ايندي هيون.

هتي اچڻ کان پوءِ ڪجهہ سال اڳ امڙ ٻڌايو ٻالهہ ڪئي هئي تہ مير سيف الله خان مگسي کي پنهنجن ڪن عزيزن قتل ڪري ڇڏيو. ٻڌي بيحد افسوس ٿيو. چوندا هئا تہ ديرادون اسڪول مان تعليم پرائي هئائين. اسان جي گهر ڪيترا ڀيرا اچي چڪو هو. ٺاهوڪو جوان هو. اڇو سلوار ڪڙتو ڪارو اُس جو چشمو پيل هوندو هوس. اهڙيون ڪيتريون شخصيتون هيون پر اسان جي گهر ۽ بابي سائينءَ جي ڪافي عزت بہ ڪندا هئا. هارين جو اڳواڻ حيدر بخش جتوئي، مير علي بخش، قاضي فيض محمد، ممتاز ڀٽو سردار پير بخش، ذوالفقار علي ڀٽو محبوب علي مگسي، علي گوهر کهڙو ۽ ٻيا ڪيترائي کاهوڙ چانڊيا، مگسي، ۽ بروهي زميندار ايندا هئا ۽ انهن سان سنو رستو بہ هئو. ان پهلو تي قلم کڻڻ جو هينئر وقت نہ آهي ۽ نہ ئي واسطو. بابي سائين جي سماجي خدمت ۽ سياسي پوزيشن جو رڪارڊ موجود آهي. لاڙڪاڻي ۾ آزادي کان اڳ لوڪل بورڊ جا ميمبر ۽ 1965ع ۾ ايوب جي دور ۾ بيسيڪ ڊيموڪريٽس جو چيئرمن رهي چڪو آهي. 1965 کان پوءِ اليڪشن يا سياسي پوزيشن حاصل ڪرڻ کان ڪنارو ڪيو اٿائون. شهدادڪوٽ جون ڪيتريون عمارتون ۽ روڊ بابي سائين جي نظرداري ۽ ڪوشش جي نتيجي ۾ ٺهيا آهن. جن جو اڄ بہ شهدادڪوٽ جي ميونسپلٽيءَ ۾ رڪارڊ موجود آهي. آزادي کان اڳ ٻوڏ دوران ڪيل خدمتن جي لاءِ حڪومت طرفان کين سوني ٻلي جي اعزاز سان نوازيو ويو. مطلب تہ جتان لنگهندا هئا سلام سلام ڪندي هٿ ٽڪجي پوندو هين. جوانيءَ ۾ شينهن مرد چوندا هئن. گجگوڙ تي ڏاڙهيل بہ هيسجي ويندا هئا. ڪيس ڪنهن بہ شخص ”اڙي“ ۽ ”واٽيو“ ڪري سڏڻ جي جرئت نہ ڪئي. سڄي زندگي اڇي قميص ۽ اڇي پئنٽ يا سٽڻ پائيندا آيا. ڪڏهن ڪڏهن تہ حيرانگي لڳندي آهي تہ اڇا لٽا پائي ٽڪجي نہ پيا هوندا؟ اُٺ تي چڙهي ٻنين تي ويندا هئا.

هڪ ڀيري ٻنين تي ويٺو هئن. سنيرڻ ۾ ٿوري دير ٿين. ان تي اسان اٺ واري کي چيو تہ اسان کي اُٺ تي سير ڪرائي. اٺ چڙا اُٺ تي چڙهي ويهي رهياسين. اوهين خود اندازو لڳايو. چاهي ٻار هجن، تڏهن بہ ائن جو تعداد تہ گهٽوئي آهي نہ؟ اُٺ بہ ويچارو ماٺ ڪري هلڻ لڳو. اسان کي تہ اُٺ ماٺ ڪيل لڳو پر دل ئي دل ۾ ضرور رُنو هوندو. چوندا نہ آهن تہ ”اُنن اڳئي پي رنو جڏهن ٻورا ٿئي لڏيا“ سو اُٺ بہ جڏهن هڪ هڪ ڪندي، پاڪڙي تي پير رکندي ٻارن جي قطارن کي ڏٺو هوندو تہ ضرور رُنو هوندو. خير اٺ جي کهڙي حالت هوندي، اُن کي سمجهڻ اسان جي وس جي

ڳالهہ ڪانہ آهي. ٻارن جي قطار اُٺ تي چڙهي ويهي رهي، اُٺ ماٺ ڪري هلڻ لڳو. ڪجهہ اڳتي هلياسين تہ شهدادڪوٽ جي شاهي بازار ۾ دڪان اڳيان ٽين جو ڇاپرو هو. اٺ تہ اڳ ئي ڏکهو مٿان وري اسان وينا هئاسين، سو وڃي ڇاپري سان ٽڪرايو. اٺ وٺي گوهي ڏني. ڏوم سان وڃي اٺ ئي ڇٽا اُٺ تان ڪلتي ڪائي پٽ تي ڪرياسين. پاڙي واري ڇوڪري جيڪا سڀ کان اڳ ۾ ويٺي هئي اُن جي نڪ مان رت ٽينڊيون ڪري وهڻ لڳو. اُن ڏينهن کان پوءِ اُٺ تي چڙهندي ڏڪندا هئاسين. قمبر ماٿرين ۾ رانوتيءَ ۾ ٻنيون هيون. هڪ پيري سيني کي ٻنين گهمڻ جو اچي شوق لڳو سو پورو ٽولو اُتي پهچي ويو. ٻنيءَ تي جيئن ئي پهتاسين. هنداڻن جي ولين ۾ ڪاهي پياسين. هنداڻن جي پوک جي وچ ۾ ڪتولو وجهي ويهي رهياسين. ول مان هنداڻا پٽي، مڪ هڻي هنداڻا ڀڃڻ لڳاسين. جيڪو ڪچو پيو نڪري، تنهن کي ڪتولي هيٺان ڦٽو ڪندا پيا وڃون. اها خبر نہ پئي پوي تہ پنهنجو ئي نقصان ڪري رهيا آهيون مطلب تہ جيئن ڏڻ ڪاهي پوندو آهي، تيئن ڪاهي پياسين. شام جي وقت ڊوڊي تي مکڻ، چؤنري لسيءَ جي ۽ اُن سان گڏ وڻ تان ڪچيون انبڙيون پٽي، اُن کي اڌو اڌ ڦاڪون ڪري، چير ڏيئي مصالحو وجهي، ٿئي تي گيهہ ۾ سڪي ڪاڌوسين. اڄ ڏينهن تائين ياد ڪري، وات ۾ پاڻي ايندو آهي ۽ دل تڙپي اٿندي آهي. ٻير هيٺان وينا هئاسين. سامهون نار هلي رهيو هو جنهن جي ڪنگرين مان پاڻيءَ جي ڪرڻ تي دل لڀائيندڙ جهنڪار اچي رهي هئي. پاڻي اُڇون ڏيندو ٻارن ۾ وڃي رهيو هو. ڏاندن جي اکين تي ڪوپا چڙهيل هئا. ڪجهہ دير اسان بہ نار هلائي، سانجهي ڏاري ٽانگي تي ڳوٺ ورياسين، اُن منظر کي ياد ڪري اڄ بہ دل تڙڦي اٿندي آهي. شايد ڪجهہ سمجهہ هجي ها تہ ان خوبصورت ماحول ۽ نظاري کي پنهنجي قلم سان چڱي طرح چٽي سگهان ها. اها ڏنڌلي ياد ذهن ۾ وڊ وجهندي آهي. ٻنين تان سارين جون گاڏيون پرجي ايندڀون هيون. هڪ ڪوٺي ڇت تائين پرجي ويندي هئي. مستيءَ ۾ اچي سارين تان ٽپا ڏيندا هئاسين. اِن سمجهہ کان بي خبر تہ اسان جي راند روند سان ڪيترو نقصان رسي رهيو آهي. اڌ ساريون لتن ۾ خراب ٿي ويندڀون هيون ۽ وارن ۽ ڪپڙن ۾ ساريون چنبڙي ويندڀون هيون. سارين سان گڏ جيڪو پلال ايندو هو اُهو گاين لاءِ رکندا هئاسين. هڪ پٽاري تہ پنهنجو کير پاڻ پي ويندي هئي. اوهان کي ٻڌي حيرانگي لڳي هوندي، ساڳيو ئي حال امڙ ۽ ابي جو بہ هو اُهي بہ چوندا هئا تہ اسان هيءَ نظارو پهريون ڀيرو ڏٺو آهي ۽ اسين بہ تاڙ ۾ وهندا هئاسين تہ کير لاهي ڏهون. جڏهن بہ ڪو کير ڏُهندو هو تہ کير چاڙهي ويندي هئي. اسين لِڪي وهندا هئاسين. بالٽي هٿ ۾ هوندي هئي، جيئن ئي کير پيئڻ لاءِ لاهيندي هئي تہ اسان جي وڏي پيٽ ۽ پاءُ نوڙيءَ جو ڊنگ وجهي، کير ڏهڻ شروع ڪندا هئا. ڳانءِ جو پورو جسم ڏکڻ لڳندو هو. اڌ کير تہ چاڙهي ويندي هئي باقي ٿورو ڏُهي وٺندا هئاسين.

هڪ ڀيري ڳاين جي ڌڻ ۾ ڪي شاهينگ, اسان جي ڀتاري ڪاهي رمندا رهيا. سانجهيءَ جو وٺ سٺ ٿي وئي. امڙ شهر جي زميندار کي چيو تہ اسان جي ڀتاري واپس ڪرايو. اُنهن کي ڪيترن پاڻاريدارن جي ڄاڻ هئي. اُنهن چيو "ياپي! اسين توهان کي ان ڳئون جي بدران ٻي ڏيون, اوهين ناراض نہ ٿيو." امڙ چيو : "ادا توهان جي هوندي, اسان جي ڀتاري ڪاهي وڃن. شرم جهڙي ڳالهہ آهي. اها اسان جي ۽ توهان جي بہ گهٽتائي آهي." چور اسان جي تر جون ڳايون ڪٽي راتو رات بلوچستان, پهچائي ڇڏيندا هئا. دراصل منڊو فضلو ڏنار چورن سان ملتو هوندو هو. وڏي مشڪل سان ڳئون واپس ورتيسين. ٿُڪ لعنت ڪري ۽ مُرشد جي گهر جي ڳئون چورائڻ جو واسطو وغيره ڏئي, ڪنهن نہ ڪنهن طريقي سان ڳئون واپس آئي. شهدادڪوٽ شهر ۾ اڄ ڏينهن تائين ڪنهن جي همٿ نہ ٿي تہ اسان جي ۾ گهري چوري ڪري, اڪثر واٽين جي گهر ۾ چوريون ٿينديون هيون. اسان جي گهر جو ڪتو اهڙو هو جو ڏک هڻڻ سان ڪلي پوندو هو ۽ اڏ رات جو بہ ڪنهن کي اچٽو هوندو هو ڏک هٽي يا هٿ وجهي ڪتو لاهي ايندا هئا.

هڪ ڀيري جهل مگسيءَ پرسان باريجن جو ڳوٺ هو. اُتان جا واٽيا لڏي اچي واڙي واري پٽ پرسان گهر ۾ رهيا هئا. ڪنهن کي خبر پئي تہ اُنهن وٽ پئسو ڏوڪڙ سون گهٽو آهي. سو انهن جي پٽ ٽپڻ لڳا, ڳاين وٺي رانياٽ ڪيا. چور کي ٻي ڪا واهہ پڄڻ جي نہ ملي سو اُن وٺي اسان جي واڙي ۾ ٽپو ڏنو. اسان جي پاڻرن ۽ بابي سائينءَ چور کي ٻڪ وڌو, پاڙيواري باريجن جي مائي بہ ٿڪ لعنت هڻڻ لڳس. بس چور جي حالت اهڙي هُجي جو "مروئان موت ملوڪان شڪار" ايتري قدر جو زالون ۽ ٻار بہ ڏک بُجو هڻڻ لڳس ۽ هونئن باريجن جون زالون مردن کان بہ وڌيڪ همت واريون آهن.

جهل مگسي طرف لاکي جو هڪ گرم پاٽيءَ جو چشمو هو وهنجڻ سان ڪيتريون بيماريون ڦٽ ڦرڙيون لهي وينديون هيون. پري پري کان ماڻهو اچي اُتي سنان ڪندا هئا. باريجن ۾ چار پنج واٽين جا دڪان هئا. جيڪي لاکي تي ويندا هئا, سي واٽين کان سودو سازي وٺنديون هيون مسلمانن کي ٻٽي رقم تي سودو وڪٽي خوب ناڻو ڪمائيندا هئا ۽ جيڪا جمع پونجي هوندي هئي, اُتي جا ڏاڙيل اچي واٽين کان ڦري ويندا هئا. پر عورتن کي هٿ نہ لائيندا هئا. باريجاٽين جي اهڙي حالت هئي جو "پٽيندي ئي پيٽ, وئي چمار چٽ جي."

جڏهن ڦرلٽ ڪرڻ ايندا هئا تہ عورتن کي چوندا "امڙ پيڻ اٿي اوهين پاسيرو ٿي وڃون" پوءِ مردن کان مال پونچي کسيندا هئا. جيڪا سؤدي ساريءَ ۾ ٻٽي رقم وٺي ڪمائيندا هئا. اها رقم ڏاڙيل اچي ڦري لٽي ويندا هُين "ڏوڙ ڏاٽيون, پٽين ناياٽيون."

هڪ ڀيري جڏهن اُتان جي مُکي جي گهر ۾ داخل ٿيا تہ اُنهن جي گهر جي عورت جنهن کي دادلي ماءُ سڏيندا هئا, ڪوني اندر هئي. سندس ڏير ڊڪون پائيندو اندر گهڙي آيو. ڊپ وچان دادلي ماءُ جي پرسان جيڪا ڪٽ هئي, تنهن هيٺان اچي لڪو. دادلي ماءُ خارن وچان چيس "مرد ماڻهو ٿي

عورت وٽ اچي پناهه ٿو وٺين" واٽيو پنهنجي جان بچائڻ لاءِ آتو هو. عورت ڪري بچي ويو. ڏاڙيل عورت کي ڏسي اُتان هليا ويا. اُن تر ۾ اها چوٽي مروج هئي تہ "لاکو ڪتي، باريجو ڪائي" لاکي تي ماڻهو چشمي مان سنان ڪرڻ ايندا هئا ۽ باريجن ۾ جيڪي چار پنج دڪان هئا، تن جي خوب ڪمائي ٿيندي هئي. ڪجهہ عرصي کان پوءِ واٽين جا اُهي چار پنج گهر لڏي اچي شهدادڪوٽ ۾ وينا زالون ڪچي سون سان جُنجهيل هُين. اسان کي بہ اُنهن جي اُتي رهڻ سان ڏاڍو فائدو هوندو هو. ڪنهن نہ ڪنهن هٿان هڙ بدڙي موڪليندا هئا. ڪڏهن سهڻا گج ۽ فدا ناهي موڪليندي يون هيون، اهڙي طرح ڪائڻ پيئڻ جون هڙ بدڙيون. جهل مان جڏهن لاري ايندي هئي تہ اسان لاءِ ضروري ايندي يون هيون. حالانڪہ اُهي قيمت جي لحاظ کان چند روپين جون هونديون هيون. پر سڪ ۽ قرب سان موڪلڻ واري شيءِ بي بها هوندي آ. جهل مگسيءَ جي مُکيءَ منومل جي گهر ۾ اسان جي گهر جي سيني ڀاتين جون تصويرون رکيل هونديون هيون، جن کي هر روز صبح جو اٿي پوڄيندا هئا. اڄ ڪلهہ جي دؤر ۾ تصويرن جي اهڙي صدق ۽ عقيدي سان عبادت ڪرڻ بناوٽ لڳندي آهي. پر اُنهن عقيدتمندن ۾ بناوٽ نہ پر سچائي هئي. هنن جي گهر جو ست ئي پيڙهيون اسان جي گهر جي ڀاتين کي گرو ڪري مڃينديون آيون هيون. هُن دور ۾ بہ اُنهن ۾ اهوئي عقيدو هو گهران ڀاڻي پڙهائي، بوتل ۾ ڪٽي وجڻ ٻارن کي پيئاريندا هئا. شادي مراديءَ ۾ گروءَ جي چوڻ کان سواءِ ڪجهہ نہ ڪندا هئا.

امڙ کي هڪ ڀيري جهل مگسيءَ جي مُکيءَ منومل جي پٽ جي شادي جي نينڊ ڏني وئي. جڏهن لاري تان امڙ جهل مگسيءَ جي اڏي تي لٿي تہ اڳ ۾ ئي بئنڊ باجن جو انتظام هو. سڄو ڳوٺ گرياٽيءَ جي درشن ڪرڻ لاءِ پرتجي پيو. جنهن ڪٽ تي امڙ کي فراسي وجهي وهڻ لاءِ ڏنائون، اُن جي واڏڻ تي ڀيو ڪير نہ وِهندو هو. امڙ گهٽوئي چين تہ سڀ انسان برابر آهن اوهين فرق ڇو ٿا ڪريو؟ هنن جو اهوئي جواب "اوهين ڪتي، اسين ڪتي. اوهين ٽيا گرو برهمڻ. توهان جي هٿ ۾ سونو ڪٽوڙو آهي." چرچي وچان اسان جو وڏو ڀاءُ چوندو هو "اڙي امڙ چپ ڪريو تہ ڪتي سونو ڪٽوڙو چور نہ ڪٽي وجن" مطلب تہ گهر جي هر هڪ ڀاتيءَ کي پيرين پوندا هئا. جهل مگسيءَ جي زالن جي ڳالهائڻ جو انداز ئي نرالو هو. ڇو شاڪڻ، اڙي منيس، ڪوڙ دل وغيره وغيره اهڙن لفظن جو استعمال عام ڪنديون هيون.

ڪجهہ مهينا اڳ هتي دهليءَ ريڊيو تي قمبر تعلقي جو هڪ دوداٽي واٽيو آيو مان سنڌي يونٽ ڏي مٿي لفٽ ذريعي وڃي رهي هيس. اُهو واٽيو پتو ڪندو لفٽ جي پرسان اچي مون وٽ پهتو پڇيائين، "هتي مهراج گوپي ڪرشڻ جي ڌي ڪم ڪندي آهي ڇا؟ مون کي مهراج جي نياٽيءَ جو درشن ڪرڻو آهي." مون چيومانس تہ "مهراج جي ڌيءُ تہ مان آهيان." دوداٽي واٽئي نہ ڪئي هم نہ تم، منهنجي پيرن تي ڪري پيو. مان ڇرڪجي ويس تہ ڪتي منهنجا آفيسر يا ٻيا

ساٿي نہ ڏسن. جيڪو اُنهن جي ليکي ناتڪ ۾ اُنهن سڏن سادن واٽين لاءِ پنهنجي گرو براهمڻ جي نياٽيءَ جي عزت احترام ۾ عقيدي وارو جذبو آهي.

هٿ ٻڌي چوڻ لڳو "پيڻ! اوهان کي نوڪري ڪرڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي؟" اکين ۾ پاڻي تري آيس. چيائين "مهراج جي ڏيءَ ٿي ڪري ٻين جي نوڪري ڪري رهيا آهيو." مون چيومانس: "نوڪري ڪرڻ ۾ هرج ئي ڪهڙو آهي, ڪم ڪرڻ ڪا بري ڳالهہ نہ آهي." اهڙوئي هڪ ٻيو واقعو هتي پيش آيو. سنڌ مان هڪ واٽياڻي آيل هئي. مان صبح جو آفيس وڃڻ لاءِ تيار ٿي رهي هُيس چيائين: "پيڻ! مون کي ڪپڙا ڏي تہ استري ڪري ڏيانءِ" مون چيومانس "استري تہ ڪپڙا مون ڪري ڇڏيا آهن." حيرت وچان چيائين "هيءَ سوٽي ڇر جا ڪپڙا پائي ويندا؟" توهان جون ڀانهون بہ ٻُٽيون آهن." جڏهن شهدادڪوٽ ۾ هوندا هئاسين, تڏهن ننڍي هوندي کان ئي ٿنهي پيئرن جي هٿ ۾ ڪچي سون جا ڪنگڻ هوندا هئا. هتي اچي لاهي ڇڏياسين. واياٽي جڏهن ڳوٺ شهدادڪوٽ وئي تہ اهو داستان هر هڪ کي ٻڌايائين تہ "مهراج جي ويچارين ڌيئرن جا تمام برا حال آهن. ڀانهون ٻتيون ۽ سوٽي ڪپڙا پيون پائن." اها خبر امڙ تائين بہ پهچي وئي. مطلب تہ ڪيترين کي افسوس ٿيو ڇو جو اُتي جا واٽيا ۽ واياٽيون سون ۽ ريشمي ڪپڙي پائڻ تي ئي زندگيءَ جي اعليٰ معيار جو اندازو لڳائيندا آهن.

سنڌ ۾ هاٽي پڙهڻ لکڻ جو رواج ٿيو آهي, اڳي پڙهائي ايتري ڪانہ هئي. ڪي ڪامورن جا, وڏن زميندارن جا ٻار پڙهندا هئا, ڇوڪريون تہ بلڪل نہ جي برابر پڙهنديون هيون. اسان جي پڙهڻ تي ڪيترن کي اعتراض هوندو هو ۽ ڪيترا چِٽا تہ ابي تي زور آڻيندا هئا تہ ڌيئرن کي نہ پاڙهيو پر امڙ چوندي هئي: "اسان جا مت مائٽ سڀ پڙهيل آهن, مان خود پڙهيل آهيان. منهنجون ڌيئر گهٽ ۾ گهٽ مئٽرڪ تائين تہ پڙهن." ڏٽي جو شڪر آهي تہ ٻُل ۾ بي-اي پاس ڪئيسين, نہ تہ حالتون مئٽرڪ پڙهڻ لاءِ بہ سازگار نہ هيون. هڪ ڀيري جهل مگسيءَ جو مُکي منو مل گهر آيو. ٻاءُ کي چيائين "مهراج! تمام گهٽو ٿو پڙهين. جڏهن ڪ هو صرف پنجين درجي انگريزيءَ ۾ پڙهي رهيو هو. اسان کي کل اچي وئي, اسان چيو "منو مل! هن ست درجا سنڌيءَ جا, پنج انگريزيءَ جا, هڪ سنسڪرت جو ۽ چار درجا هنديءَ جا پڙهيا آهن." لڳو آڱرين ئي ڳڻڻ, چيائين "اي ادا! سترهن درجا پڙهي ويو آهين, مهراج سائين ڪوڙ آهن, دل آهن ۾ هاٽي اڳتي نہ پڙهجانءِ."

اسان سيني جي پڙهائي تي ڪافي اثر پيو ڇو جو اسين هندستان مٽن مائٽن سان ملڻ ايندا هئاسين. انهيءَ ڪري وچ ۾ پڙهائي جو سلسلو ٽُٽندو رهيو. واٽين جي ڇوڪرن جي پڙهائيءَ ۾ رنڊڪون نہ پيون ۽ اهي تڪا هوندا هئا, پر اسان جا ماءُ پيءُ پڙهيل هئا, انڪري اسان کي ايتري ڏکيائي ڪانہ ٿي. رول نمبر پاس واري فهرست ۾ اچي ويندو هو. خاص ڪري مون ۾ شروع کان وٺي اهو احساس هو تہ ناپاس نہ ٿيان.

لاڙڪاڻي ۾ هڪ پيري خديجا قاضي انويجيليٽر (Invigilator) هئي، تنهن وڏي مدد ڪئي. اُن جي مسڪراهٽ ۽ دلاسي، پيپر ڪرڻ ۾ وڏي مدد ڪئي. مسلمان عورتون ساڙهيون گهٽ پائينديون آهن پر خديجا قاضيءَ ڪي سوٽي ساڙهي پٽي سان پيل هئي. ڏاڍي نهي پئي، برقعو هن وٽ ڪونہ هو چوڪرين ڪان برقعو وٺي، گهر پائي ويندي هئي ۽ پوءِ واپس ڏياري موڪليندي هئي. لاڙڪاڻي ۾ مهاجر چوڪريون هونديون هيون ۽ سنڌياڻيون تعليم واري محڪمي ۾ گهٽ هونديون هيون. هندو چوڪريون اسين ٽي هيون سين: مان، منهنجي پيڻ ۽ هڪ ٻي چوڪري، منهنجي پيڻ جو گهر طرف لاڙو وڌيڪ پڙهڻ طرف گهٽ هو.

ٻي هندواڻي چوڪري ڪتابي ڪيڙو هئي، نڪ ۾ ڪوڪو ٻہ چوٽيون ۽ مٿي تان پوتي ڪڏهن ڪين لاهيندي هئي، ۽ آئون شرارتي چوڪرين جي گروه مان هڪ هيس. ڪپڙي لٽي ۾ PIA جي Air Hostess سان مقابلو هوندو هو. ان شرارتي ٽولي ۾ واحد هندواڻي هيس. ڪنهن جي مجال نہ هئي، جو واياٽي ڪري سڏ ڪري، اڪثر ٻي هندواڻي چوڪريءَ کي مهاجر چوڪريون پريشان ڪنديون هيون. مهاجر چوڪريون ڪٽر هيون. اُن چوڪريءَ جو نڪ ۾ دم ڪري ڇڏينديون هيون. مون کي واياٽي يا مهتياڻي چوڻ جي ڪنهن جي مجال نہ هئي، ڇو جو اُنهن کي جاڻ هئي تہ خار لڳا تہ ٻڪ وجهي ڪيرائيندسيان. هڪ زميندار ي خون، پيو ڳوٺ جا گيهہ مکڻ کاڌل هئا. جيتوڻيڪ گوشت خور نہ هئاسين. دال کائيندڙ هئاسين. پر للڪارڻ جي همت ڪنهن ۾ ڪانہ هئي. پنهنجو اصول هو ”ٻروچڪو پلئہ ڪرڻ.“

هڪ پيري انگريزي Debate رکي وئي. سيني ڪلي چيو تہ هنن جو ٽولو تہ گهمڻ گهتڻ وارو آهي، هي ڇا Debate ۾ ٻهرو وٺنديون. پر مون ان للڪار کي قبول ڪيو. پنهنجو نالو Debate لاءِ لکايم.. سيني کي غلط فهمي هئي تہ هن جا هٿ پير ڏڪندا، پر جڏهن Debate جو وقت آيو ۽ ميدان ۾ مون پير پاتو تہ خاموشي ڇائنجي وئي، پهريون انعام مون کي پلئہ پيو. جنهن کي مهاجر چوڪريون واياٽي سمجهي نظر انداز ڪيو اُن واياٽيءَ ٻروچڪو پلئہ ڪري پهريون انعام حاصل ڪيو. ساڳيءَ طرح هڪ جلسو هو. اُن ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ هڪ اهڙي چوڪريءَ جي ضرورت هئي، جنهن کي رات جو ڪردار ادا ڪرڻو هو. ڪردار کي خوبصورتيءَ سان نڀائڻو هو. لاڙڪاڻي ۾ منظور آرائين وڏو ٺيڪيدار هو اُن جي سالي ڊرامي لاءِ چوڪرين جو انتخاب ڪري رهي هئي. نجما آپا کي اهڙي چوڪريءَ جي ضرورت هئي، جنهن جو قد بت، بيهڪ ناهوڪي ۽ وار ڊگها ۽ ڪردار ادا ڪرڻ وارا چهري تي تاثرات عيان هجن. نجما آپا مهاجر هئي. هن سيني چوڪرين کي نظرانداز ڪندي منهنجو انتخاب ڪيو. جنهن تي غير سنڌي ۽ ٻين چوڪرين کي خار بہ لڳا ۽ مون کي حيراني ۽ خوشي بہ ٿي. ناٽڪ ۾ منهنجي ٺي ڪردار کي ساراهيو ويو. فنڪشن واريءَ رات جو جڏهن ڪاري زريءَ واري لباس ۾ چانديءَ واري گوٽي سان ستارن سان جڙيل لباس ۾ رات جي

ڪردار ڪرڻ لاءِ Stage تي پهتس تہ خود منهنجي امڙ مون کي نہ سڃاتو. اها منهنجي ڪردار ادا ڪرڻ ۾ نجما آپا جي انتخاب جي ڪاميابي هئي. دوستن ۾ دشمنن داد ڏنو. اُهي يادگار تصويرون مون وٽ اڄ بہ موجود آهن.

آپ نہ پلي ڏوجهيان متيان ڏيوي

سماج جا ٺيڪيدار سماج جي اوٺاين ڪي پاڙئون پٽڻ بجاءِ افواهن ڪي هوا ڏئي اوٺاين ڪي تهائين مظبوط ڪندا هئا. سرپنچ، ها چار چڱا، جن سماج ڪي سڌارڻ جو ٺيڪو ڪنيو هو. مُڪي ۽ سيٺيون آپ نہ پلي ڏوجهان متيان ڏيوي واري ڳالھ هئي ڪنهنجي پٺ ورائي ڏسڻ بدران ٻين جي عزت تي وار ڪندا هئا ها. اڄڪلھ اهو تہ دنيا جو دستور آهي. مينهن چوي ڳانءِ ڪي هل پڇ ڪاري. بس ستي تي سيڙائي لنبي تي لاڏ ڪري سماج جا اهي ٺيڪيدار مکي ۽ سيٺ چار چڱن جي گهرن ۾ جنم وٺڻ سان پنهنجي خاندان جي نالي ناموس سان گڏ پنهنجي جنم ڪنڊليءَ ۾ عزت تي حملي ڪرڻ وارو وار ڏٺي وٺان پنهنجي گرهن سان گڏئي لکائي آيا هئا. پنهنجي مرتبي ۽ سرپنچي جو مڪمل فائدو وٺي اهي نام نهاد سماج جا ٺيڪيدار پاڻ ڪي پاڻ سرپنچ ڪوٺائڻ وارا معصوم غريبن ڪي انهن چئن چڱن جي دربار ۾ پيش ڪندا هئا ۽ انهن هٿيار بندن جي ٽوپي اڇاليندا هئا. ۽ انهن ڪي جاتيءَ تي داغ لڳائڻ جو الزام لڳائي جوابدار ۽ تلاهي ٺهرائيندا هئا.

اهو سلسلو اها دربار ڪنهن نہ ڪنهن چڱي مڙس جي اوطاق تي چلم چڪڻ جي روايتي رسم سان شروع ٿيندي هئي ڪنهن تي الزام هڻندا هئا تہ تنهنجي پيڻ جي چال چلت ٺيڪ نہ آهي ڪنهن ڪي نصيحت ڪندا هئا تہ تنهنجي ڌيءَ اوسر ڪاڌي آهي جلدي پرڻاءِ پوءِ چاهي ڇوڪرو انڌو هجي ڪاڻو هجي يا پوڙهو يا وري اٺن ٻارن جو پيءُ مطلب تہ ڪنوارو وياءُ گهر ۾ وهارڻو نہ آهي. ڪيترا مت جا موڙها ۽ ڳنڊ جا ڳوڙها سماج جي ٺيڪيدارن ڪان ٻڌجي وڏاتا جو ليک سمجهي فيصلو ڪندا هئا. هونئن بہ اسين ماحول، زماني جي گردش، مٽ مائٽ، سماج ۽ پنهنجين ڪمزورين ڪري وڏاتا جو ليک سمجهي چوندا آهيون ”جن لکيو ڙي منهنجو انگ اديون قلم ڪان ڪاڏي وڃان“ يا وري ”ڏني ڪا ماءُ سورن جي پينگهي منجھ لولي الا! “چئي، خاندان ۽ سماج جو ڏر رکي ڏکن سکن ڪي گلي لڳائي ڇڏيون يا وري ان زندگيءَ ڪي پنهنجو رهبر ٻڻائي ڇڏيون. اهڙين حالتن جو شڪار اڪثر ڪير نہ ڪير ٻڻجندو هو. ايتري قدر جو شينهن مرد بہ سماج جي ٺيڪيدارن مکين ۽ چئن چڱن ۽ دنيا جي آگرين ڪان ٻڌجي فيصلو وٺندا هئا، چاهي پوءِ انهن عزت جي علمبردارن جي خود گهر ۾ ڪاٺ لڳل هوندو هو. ڪنهنجي ننهن ڏير سان ٿهيل هوندي هئي، ڪا سهري سان، ڪا منشي سان، تہ ڪا گهران ڀڄي ويندي هئي. هتي اهڙن جي نالن ڏيڻ ڪان ڪنارو ڪريان ٿي. ” ڳڙ ڇاڻي ڳڙ جي ڳوٺري“ انسان خطائن جو گهر آهي. تلاهي ٺهرائڻ وارو بندو نہ بلڪہ خدا آهي. ڏٺي در گناهہ گارن جي قطار مان پاڻ ڪي ڇڏائڻ جي ناڪام ڪوشش ڪرڻ بي سود جدوجهد ۽ جنگ ۾ ڪوڙي فتح پائڻ جو ناٽڪ ڪري دل ئي دل ۾ بي انتها خوشي

ٿيندي آهي، تہ انهن گناهہ گارن جي فهرست ۾ دائري ڪان ٻاهر آهيان. پنهنجي حماقت ۾ بناوٽ تي ڏک نہ بلڪ خوشي جو احساس ٿيندو آهي. هر انسان گناهگار آهي، پر اگر انسان جو گناهہ ڪان پلاند آجو هجي تہ اهو انسان نہ پر فرشتو سڏجي ٿو. جيڪي ڀين ڪي نصيحتون ڏيندا هئا سي خود بدڪاريءَ ۾ بدچلنيءَ جو شڪار هئا. ٻيو تہ شهداد ڪوٽ جي ڀنگياڻي، نالو نہ ٿي ڏيان، جنهن هڪ عزت دار سان شادي ڪئي آهي. اُن جا ڪيترائي عاشق هئا. جنهن حقيقت ڪان ڪوبہ انڪار نہ ڪري سگهندو. انهن عزت دارن جي عزت بچائڻ لازمي بہ آهي ۾ فرض جي تقاضا بہ. ڌرمي ۾ مذهبي استان پڻ اهڙن افواهن جو اڏو هوندا هئا. ان معاملي ۾ زالون بہ پنتي ڪونہ هيون ”ڏاچي ڏهہ تہ توڏو هٽي تيرهن“ ڪا چوندي هئي تہ منهنجو مڙس منهنجي ماءُ يعني پنهنجي سس سان نهيل آهي. ڪا چوندي هئي، ڏيرياڻيءَ ڪي ڏسي نريو پيو نري. مطلب تہ ”ڳڙ ڄاڻي ڳڙ جي ڳوٿري“. امڙ وٽ اچي روئڻا روئنديون هيون. ٻيو تہ مڙسن تي جادو ٽوڻا ڪرائينديون هيون. ملان ۾ ڀيڀين ڪان تعويذ وٺي پيون پائينديون هيون. ڊونگين فقيرن وٽ اولاد جي آس ۾ سڀ ڪجهہ لٽائي اندر جون مڪون اندر ۾ هٽي واپس ورنديون هيون. هڪ اهڙو ئي پهتل درويش شهدادڪوٽ ۾ آيو. جنهن جي چڪر ۾ ڪيتريون هندواڻيون، شيخياڻيون ۾ مسلمانيون ور چڙهيون، ڪجهہ عرصي ڪانپوءِ اُن پهتل پير ڪي ڪوئيٽا بلوچستان ۾ پوليس هٿڪڙيون وجهي، سڄي شهر ۾ گهمايو.

ڪاش اسان جي عورتن ڪي عقل اچي. ان انڌ وشواسن ۾ پرائي پچار واري ناسور ڪان نجات حاصل ڪن. هڪ ڏهاڙي هڪ عورت امڙ وٽ آئي چيائين: منهنجو مڙس وقت بہ وقت پنهنجي پاڙي واريءَ سان وينو آهي. امڙ پئي سيني ڪي سمجهائيندي هئي ۾ دلجاءِ ڏيندي هئي ۾ هدايت ڪندي هُين تہ مڙدن تي شڪي نظر رکڻ سان ڪم تهائين بگڙجي ويندو. ان ڪري اهڙين ڳالهين ڪي نظر انداز ڪري ڇڏيو. اجايو ڀين جي خاطر پنهنجو نهيل نڪيل گهر تباهہ نہ ڪريو. پڙهيل لکيل شهري ڇوڪرين تي طنز ڪرڻ ڪان مڙنديون نہ هيون، پر خود انهن ڪان بہ هٿ اڳتي هونديون هيون. اسان جي گهر ۾ کوهہ آهي. اُتي اوڙي پاڙي جون واڻياڻيون اچي ڪار جا ٿين ڌوئينديون هيون. امڙ ڪان اچي اجازت ونديون هيون. امڙ ڪار جي ٿينن ڌوئڻ جي اجازت ڏيندي هُين. پر سناڻ پاڻي ڪرڻ تي پابندي ۾ 144 قلم لاڳو ڪندي هُين. امڙ چوندي هين. ڪپڙا ڌوئو پر سنان وڃي پنهنجي گهر ڪريو. ڪڙتو ململ جو سٿڻ ململ جي، پورا ڪپڙا پڇي ويندا هُين. جنهن مان اڌ جسم جي نمائش ٿيندي هُين. خير اهو تہ ٿيو اسان جي گهر جي چار ديوارين اندر. پر ڪيتريون تہ شهدادڪوٽ ۾ ڪو نندي پاڻيءَ جو واهہ وهندو هو ۾ جنهن پرسان ريل جو بند ۾ ٽورا پر پريان باغيچا شروع ٿيندا هئا، اتي بہ مايون ڪپڙا ڌوئڻ ويندون هيون. اسين بہ ننڍا هوندا هئاسين تہ شوق سان پاڙي وارين سان گڏ سوئنتي داٻڙو ڪٽائي، ڪور تي مستي مارڻ ويندا هئاسين، اُتي بہ انهن ماين جو اهڙوئي حال هو. ڪپڙا ڌوئيندي ڌوئيندي، اڌ جسم جي نمائش ٿيندي هُين. شاباس سنڌي

مسلمان جي شرافت کي ڏجي، جو ڪنارو ڪري هليا ويندا هئا. خير پنج ئي آڱريون برابر نہ آهن، ڪي نظرون بچائي ڏسندا، ڪلندا، مخول ڪندا لنگهندا هئا. اها خبر جڏهن بابي سائينءَ وٽ پهتي تہ پوءِ واٽياٽين جو ڪور (ننڍو واهہ) تي وچڻ بند ٿي ويو. يا اسان جي گهر اچي کوهہ تي ڪپڙا ڌوئيندڙيون هيون يا وري پنچائتي کوهہ تي. ڪجهہ عرصي ڪانپوءِ گهرن ۾ سرڪاري منڍي پاڻيءَ جا نلڪا لڳا. تنهن ڪانپوءِ وچي اهو سلسلو بند ٿيو.

شادي غميءَ ۾ پير پرڻ جو بہ ڏاڍو شوق هوندو هُئن. پوءِ چاهي رستو ڏٽ پرت يا پاجي وغيره جو هُجي يا نہ هُجي. پير پرڻ کان وڌيڪ رونشو هوندو هُين. پڳوان سُک ڪري، شل نہ ڪٿي ڪا غمي ٿئي. پئنچائتي ٿهليو سڌ تي مس نڪرندو هو تہ سڀ اتي پهچي ويندريون هيون. زالون تہ ضلعي واري گهر جي پاتين کان وڌيڪ پار ڪڍي روئنديون هيون. پرائي تڏي تي، پنهنجي مئل سسن، سهري يا ڏير ڏيرياڻيءَ جا پار ڪڍي اوچنگارون ڏيئي، پوتيءَ سان نڪ اگهي پيون روئينديون. بس ڪجهہ دير ڪانپوءِ پار بند ڪري منهن کولي پوتيءَ سان نڪ رڳڙي، اُتي جو اتي پرائي پچار ڪي لڳي ويندريون هيون، ”اهي ئي لاٽون اهي ئي چگهہ“.

جڏهن اسان جو ڏاڏو سائين گذاري ويو تہ تڏي تي اچي پار ڪڍي روئڻ لڳيون ۽ زوريءَ امڙ کي چوڻ لڳيون تہ پار ڪري روءُ. هڪ واٽياٽيءَ امڙ جي رئي کي ڇڪ ڏيئي، امڙ جو منهن ڍڪيو. امڙ کي منهن ڍڪڻ ۽ پار ڪڍڻ جي عادت ڪانہ هئي. امڙ ست ڏئي رئو منهن کان پري ڪيو. امڙ کان وڌيڪ ٻيون پار ڪڍي ڪري روئڻ لڳيون. امڙ کي ياڪر پائي، ڏاڏي سائينءَ جون ڳالهيون ياد ڪري اوچنگارون ڏيئي روئڻ لڳيون. امڙ جي اکين مان صرف ڳوڙهن جي ڌارا جاري هئي، ساڳيو حال اسان ٻارن جو بہ هو. امڙ کين چيو ”ٻار اڳيئي پريشان آهن. مهرباني ڪري پار نہ ڪيو نہ تہ ٻار بيمار ٿي پوندا.“ تڏهن وچي ماين ماٺ ڪئي. اُنهن جي دل ڏاريندڙ پارن تي گهر جا پاتي ڪڪا وڪا ٿي رهيا هئا. بس ڪجهہ گهڙين ڪانپوءِ وري ڳالهين ۾ لڳي ويون. مطلب تہ مايون هر ڳالهہ ۾ اڳ اڳريون هونديون هُيون. چاهي شادي مُرادي هجي يا جٽين جا لاڏا هجن. يا وري ڏڻ وار هجن. ٽڏڙيءَ تي دل کولي داءُ هڻنديون هيون. ٻن ٽن واياٽين جي گهر تہ ڪافي وڏو پڙ هوندو هو. ڪٿي روپيو اچپ هوندي هئي تہ ڪٿي پنج. ڪٿي ڪٿي تہ سؤن تائين اچپ ڪنديون هيون. ڪي وري بلئڪ تي اچپ ڪنديون هيون . جن وٽ پئسو ڪونہ هوندو هو سي بادامين تي راند ڪنديون هيون. سيني کي ٽڏڙيءَ تي جوئا ڪندي ڏسي اسان جي دل سرڪندي هئي، پر امڙ ۽ ابو ٽڏڙيءَ جي اچڻ کان اڳ ئي پئسا ڏوڪڙيا خرچي ڏيڻ بند ڪري ڇڏيندا هئا ۽ چتاوني ملندي هئي تہ اگر ڪٿي تاس ڪندي ڏٺو ويو تہ هَڏ گُڏ ڀڃي ڇڏيندا سونوَ. دل پئي سرڪندي هئي. پوءِ پيا الڳ الڳ گهرن ۾ لڳل تڪريون ڏسڻ ويندا هئاسين. سيئي زالون پيون ڪرڙين نظرن سان ڏسنديون هُيون. ڪنهن جي اڳيان ويهي تري کوڙيندا هئاسين تہ ڪاوڙ ملندي هئي، ” تري نہ کوڙ مان هارائينديس“ پتن

سٺن نہ اچڻ تي خاصي دپ ڪيئنديون هيون. هڪ هنڌان ڏِڪو ملندو هو تہ ٻئي هنڌ ٻي ڏِڪو ڏيندي هئي، تہ ٽينءَ جي پر ۾ وجي وهندا هئاسين.

اسان جو ياءُ اشوڪ ڪوئيٽا ۾ نوڪري ڪندو هو. اشوڪ چڱو چلتو پرزو هو. هن وقت اسپين ۾ آهي اسان تي ڪافي اثر رسوخ هوس. خبر هئس تہ چغلي لڳڻ جو امڪان گهٽ آهي انهن عورتن سان گڏ اهو بہ تاس کيڏڻ ويهي رهندو هو اسين خرچي جي لالچ تي گهر ڪونہ ٻڌائيندا هئاسين. اشوڪ جي اها ساعت گهٽي هئي هميشہ کٽندو هو صرف ڏهن ويهن رپين سان راند شروع ڪندو هو سؤ سؤ تائين کٽي اٿڻ لڳندو هو تہ زالون زوري پڪڙي ويهارينديون هيس، تہ اڌ ۾ نہ وڃ. سيني جا پئسا کٽي ٿو وڃين، پر بابي سائينءَ جو نياپو پهچي ويندو هو تہ اشوڪ ۽ ٻار کٽي بہ هجن ڳولي وٺي اچون. ٻارن جو گهر کان ٻاهر ۽ غير حاضري جو مطلب جوا جي ٽڪرين تي وڃڻ. بابي جي نياپي پهچڻ تي اسين سپ ائين پڃندا هئاسين جيئن ڪاريءَ هينان ڪانءُ. زالون بہ ڊپ وچان خاموش ٿي وينديون هيون. ساڳي طرح مردن جا بہ الڳ الڳ جوا جا اڏا ۽ ٽڪريون لڳنديون هيون. پوليس کي بہ ڄاڻ هوندي هئي، صوبيدار کيسو گرم ڪندو هو. پر جي ڪنهن کيسو گرم نہ ڪيو ۽ سٽيو گراهڪ هوندو هو تہ ان تي ڇاپو هٽائيندا هئا. ڪيترن کي تہ بابو سائين ضامن ٿي ڇڏائي ايندو هو. هڪ ڀيري رات جو ستا پيا هئاسين تہ اسان جي سامهون واري اوطاق ۾ ٺڪا ٺڪي ٿي وئي، رڙ واڪو ٿي ويو "مهراج سائين مهراج سائين بچايو". اسين سپ ٻار ۽ بابو سائين ڊڪندا وياسين. صوبيدار جو کيسو گرم نہ ڪيو ويو هو. تنهن ڇاپو هٽايو هو. ڪيترن جون واچون سونا سڳا، پونچيون، لاهي ورتائون. ڪن وري چالاڪي ڪري سونا ٻٽڻ، سڳا وغيره بابي سائين جي کيسي ۾ ڪري وڌا. انهن جو مال بچي ويو. مڙئي صوبيدار کي چؤچواءِ ڪري ۽ پنهنجو اثر رسوخ هلائي واٽين جي جند ڇڏايائون. مختيارڪار ۽ صوبيدار چوندا هئا مهراج تون وچ ۾ نہ پئو اسان کي نقصان ٿو پوي.

اسان جي واڙي جي سامهون هڪ واٽئي جي اوطاق هئي جنهن ۾ هڪ مسلمان ڪٽنب رهندو هو اتي روز رڙ واڪو لڳو پيو هوندو هو. عورت ابتي پير تي هئي. هر روز تماشو لڳل هوندو هو. وڏي مشڪل سان انهن کي اٿاريوسين. مسلمانن ۾ ڏي وٺ جو بہ سرشتو تمام خراب آهي، پوءِ چاهي جوڙي ٺهي يا نہ ٺهي، عمرين بہ ڪافي تفاوت هوندو هو. بہ بہ ٽي ٽي زالون پرڻجڻ ڪري گهرن ۾ ڪٽڪو لڳو پيو هوندو هو. ڪيترا تہ اهڙا بہ هوندا هئا جو ڀور ڊڳي وانگر عورتن جو سؤدو ڪندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن انهن ڳالهين تان خون بہ ٿيندا هئا. بس پوءِ ڪچهريءَ ۾ هڪ ئي بيان هوندو "ڪارو ڪاري ڪري پڪڙيو سين". جيلن مان ڇٽي ايندا هئا يا خون جو بدلو خون سان وٺندا هئا.

اسان جي تر جا زميندار پنهنجي وڏن جي مزار تي پڳ لاهي رکندا "جيستائين خون جو بدلو خون نہ وٺنداسين، تيستائين اها پڳ نہ پائينداسين". اسان جي گهر جي سامهون انهن جو

تڪرار وارو زميندار رهندو هو. حاجي الاهي بخش ڪوڪر جنهن تي ڪيترا خون جا حملا ڪيا ويا. ان جي پٽ تي ڪيترائي ڀيرا بندوق سان حملا ڪيا ويا، هر ڀيري بچي ويندا هئا. ان جي نوجوان فرزند تي ايترا تہ حملا ڪيا ويا جو هو بدصورت ٿي پيو. نيٺ ڪيس قتل ڪري بدلو وٺي پوءِ ئي پيڇ ڀاڻائون. ان نوجوان جو والد الاهي بخش ڪوڪر مونکي بيحد ڀائيندو هو. مهالڪشمي ايندي هئي تہ سڏ ڪري چوندو هو تہ ”وينا! ست ڀُڙا تہ ڪاراءِ“ يا وري ٽڏڙيءَ جا لولا ڪائڻ ايندو هو. اڄ ڏينهن تائين ان جو ڪنن ۾ آواز گُونجندو آهي. اکين آڏو سندس صورت اچي ويندي آهي. اڇي ڏگهي ڏاڙهي، رنگ صاف، اکين جا تارا ناسي، وڏي ويڪري سلوار ۽ ڪڙتو ململ جو. مٿان پٽڪو ٻڌل. ان چهري کي ڀلائڻ جي ناڪام ڪوشش ڪندي آهيان، پر ڪاميابي پلئہ نہ پوندي آهي.

ستي تي سيڙائي، لنبي تي لاڏ ڪري!

چوڻي آهي ”هجئي ناڻو ته گهم لاڙڪاڻو!“ اها چوڻي ڪا غلط نه آهي. ڇو جو لاڙڪاڻي جو رائيس ڪئنال لاڙڪاڻي کي سارين جي پوک سان مالا مال ڪري ٿو. لاڙڪاڻي تر جي سارين جي پوک نه صرف مڪاني ضرورتن جو پورائو ڪري ٿي، پر لاڙڪاڻي مان بنگلاديش ڏي به 1981ع کان اڳ چانورن جا گاڏا روانا ڪيا ويندا هئا، ڇو جو ڍاڪا جا بنگالي چانور جو جهجهو استعمال ڪندا آهن.

ساڳيو ئي حال سنڌ جي سنڌين جو به آهي. جي چانور نه ملي ته ماني اڌوري رهندي. هڪ ويلي تي چانور ضرور کپن. سياري جي منجهند جوءِ اونهاري جي رات جو. ڳوٺن ۾ ته اڪثر گرمين ۾ رات جو کير چانور کائيندا هئا. اها خوراڪ ڪا مجبوريءَ وچان نه بلڪ خوشيءَ سان ورتي ويندي هئي. ان ۾ ڪنجوسائيءَ جو ته سوال ئي نه پيو اُٿي. جن جي سارين جي پوک هئي، سي ته خوش قسمت سمجهيا ويندا هئا. انهن چند خوش نصيب زميندارن ۾ اسان جي گهر جو به شمار ٿيندو هو. ڇو جو لاڙڪاڻي ۽ قمبر وچ ۾ ٽنبي جي ڳوٺ ۾ اسان جون ٻنيون هونديون هيون. جتي سارين جي پوک پلي ٿيندي هئي. شهدادڪوٽ اناج جي وڏي ۾ وڏي منڊي آهي. اُتي سڄي تر جا زميندار ۽ هاري، ساريون يا ٻيو فصل کڻي ايندا هئا. فصل لهڻ وقت شهدادڪوٽ جي اناج منڊيءَ ۾ ڏاند گاڏين ۽ اُنن جي پيهه لڳل هوندي هئي. فصل لهڻ دوران ڏنڊوڙين جو ڪاروبار عروج تي هوندو هو. ڪوهر وڪڻندڙ به سانجهيءَ جو جڏهن گهر موٽندو هو ته ٻارن ٻچن لاءِ منڊ آهر ڪاشيءَ وٺي ايندو هو. واپارين جون ته پنج ئي آڱريون گيهه ۾ هونديون هيون. اُهي گاڏا پري الڳ الڳ شهرن ڏي روانا ڪندا هئا. اسان جي ٽنبي واري زمين جو فصل پلو ٿيندو هو جڻ ته سون پيدا ڪندي هئي. نوٽن جا ٿها ئي ٿها ايندا هئا. اڪثر پاڻيءَ واهي جي يا بند ڀڄڻ تي جهيڙو ٿيندو هو. جتي اسان جو بروهي ڪمدار امير بخش کهاڙي ۽ بندوق سان مقابلو ڪري سيني کي ٻوڙائي ڪيندو هو. امير بخش بروهيءَ جون خود پنهنجون زمينون هونديون هيون . ۽ هو پنهنجي بروهي قبيلي جو سردار پڻ هو. هو پاڻ سان بروهين جا 50_60 گهر وٺي لڏي اچي اسان جي ٽنبي واري زمين تي آباد ٿيو هو. امير بخش بروهيءَ جو ٽنبي واري زمين تي اچڻ سان جڻ اسان جي لاءِ سنهري قسمت جي ۽ زر جي نديءَ جي وهڪري بند ڀڃي ناٽي جو سيلاب آڻي ڇڏيو. امير بخش سنڌي مسلمان نه بلڪ سمرقند، بخارا، يا تاشقند جو روسي مرد لڳندو هو. اچي ڊگهي ڏاڙهي، رنگ گلابي، نڪ ڊگهو قدآور، اکيون شيريون، گهر ۾ ايندو هو ته خوشيءَ جي لهر ڇانئجي ويندي هئي. گهر جي اندر غير مردن، خاص طور مسلمانن جي اچڻ تي پابندي هئي. حالانڪ پڙدو ڪو نه هو. پر تڏهن به غير مردن

جي داخلا تي پابندي هئي. پر چند شخصيتون هيون، جن کي مسلمان يا غير مرد نہ بلڪ گهر جي ڀاتين وانگر گهر ۾ اچڻ جي اجازت هئي ۽ امير بخش اُنهن چند شخصيتن مان هڪ هو. اسان جي گهر لاءِ تہ صرف هاري هو پر پنهنجي قبيلي جو سردار ۽ خود زميندار هو. نوتن جا ٿها آٽي امڙ جي پلاند ۾ وجهندو هو. جيڪا ابن ڏاڏن جي جهوني ڪٽ لڳل تجوڙيءَ ۾ نوتن کي ٿونسيندي ويندي هئي. هڪ طرف چانديءَ جا باسڻ برتڻ، ٻئي طرف وڏن ابن ڏاڏن جي نهرايل مندر جي ڀڳوان جا چانديءَ جا مکٽ ۽ ٻيا زيور وغيره هوندا هئا. اُن خوش نصيبيءَ ۽ زر جي ڦوهہ وهڪري تي نہ صرف بندن کي پر ڏٽيءَ کي بہ هوس ۽ حسد تيڻ لڳو. شايد انهيءَ هوس ۽ حسد ڪري اُن راجائي دؤر کي وقت ۽ قدرتي قهر جي چپيٽ ڪمزور ۽ هيٺو ٻٽائي ڇڏيو.

امير بخش جي فرزند يا ٻئي ڪنهن ويجهي عزيز ڪنهن جو خون ڪيو. جنهن ڪري شيردل همراهہ جي دل ڀڄي پئي. امير بخش پريشانين ۾ مبتلا ٿي ويو ۽ زر مان دلچسپي ۽ موهہ ڇڏي تياڳ طرف لاڙو ڪرڻ لڳو. عمر پنجاهہ کان مٿي هئس، پر طاقت ۽ همت نوجوانن کان بہ گهٽي. امير بخش جي هڪل تي چڱن ڀلن جو هانءُ ڇڄي پوندو هو. بابي سائينءَ کي چيائين: ”مرشدا مان هاٽي تنڌي مان وڃڻ چاهيان ٿو. مون کي اجازت ڏيندا.“ نہ صرف بابو سائين، پر امڙ ۽ اسين سڀ ٻار وڪوڙي وياسين کيس تہ ”اسان کي ڇڏي نہ وڃ.“ پيار جي زنجيرن ۾ جڪڙيل، مايوس دل هوندي بہ ارادو ترڪ ڪري ڇڏيائين. پر مالڪ کي تہ ڪجهہ ٻيو ئي منظور هو. ڀلا قدرت جي ڳجهہ ۾ ڪنهن هٿ وڌو آهي. اوچتو فصل کي ڪيڙي لڳڻ وارو دؤر شروع ٿيو. سارين جو فصل تيار ٿي بيهي، جڏهن لابارو لهڻ وارو هجي، تنهن کان اڳ ڪيڙو اچي مار ڪري، فصل برباد ٿي وڃي. ڪٽ سٽ جو تہ سوال ئي نہ پيو اٿي. اهو سلسلو هڪ سال، ٻئي سال، ٽئين سال لڳاتار جاري رهيو. ڍل جي معافي، ملڻ نہ ملڻ جهڙي، ٽپيدار اچي ڍل جي وصوليءَ لاءِ ديرو ڄمائيندو هو. هوڏانهن امير بخش پنهنجي گهرو حالتن ڪري دل لاهي چڪو هو امڙ ۽ ابي کان هٿ ٻڌي نوڙت ۽ نياز سان اجازت گهريائين. نہ چاهيندي بہ امڙ ابي، بي دليو وڃڻ جي اجازت ڏنس. امير بخش بابا جن کي تسلي ڏيندي چيو: ”مرشد مان ڪو پري نٿو وڃان، پنهنجي ڳوٺان، ٻارڻ سان ملڻ ايندو رهندس.“ جنهن بهادر بروهيءَ کان تر جا سڀ هاري ناري ڊڄندا هئا، اُهو نيڪ بخت انسان ڪمزور ۽ هيٺو پئي لڳو. اکيون آليون ڪري الوداع ڪيائين.

امير بخش نہ ويو پر پاڻ سان ڪجهہ وقت لاءِ اسان جي قسمت بہ ڪٽي ويو. جنهن تنڌي واري زمين کي خريد ڪرڻ لاءِ وڏا وڏا زميندار نوتن سان جهول ڀري ايندا هئا، اُها زمين پڙ پانگ ٿي وئي. اهو سلسلو سال بہ نہ بلڪ لڳاتار ڏهن سالن تائين جاري رهيو. حالانڪ ٻيون جايون، دڪان هئا، شهدادڪوٽ ۾ هڪ هوٽل ۽ هڪ جاءِ سرڪار کي پوسٽ آفيس طور ڏنل هئي. پڪي عمارت هئي، جيڪا اڃا تائين سرڪار وٽ ئي آهي، انهيءَ ڪري گهر جي ڪنهن ڀاتيءَ جي نالي سان

شهدادڪوٽ جي پٽي تي خط پهچڻ ۾ ڪا بہ دقت نہ ٿيندي هئي. پوسٽ آفيس ۾ ٻين جاين جي مسواڙ ۾ ٻنيءَ ٻاري مان ايترو پورائو نہ ٿيندو هو. گهر ۾ هر روز مهمانن جي اچ وڃ هوندي هئي. مٿان وري مهمان نوازيءَ وارو ڀاڪو تہ مهمان تہ قسمت وارن جي گهر ۾ ايندا آهن. هڪ ويندو هو تہ ٻيو ايندو هو. جنهن ۾ هندو ۽ مسلمان ٻئي طبقا شامل هوندا هئا. خرچ برداشت نہ ڪندي بہ مسڪراهٽ ۾ ڪلي ڪيڪاري مهمان نوازيءَ جو فرض ادا ڪيو ويندو هو. مهمانن جي پيهہ تي ڪيترا ماڻهو امڙ ۽ ابي کي چوندا هئا، ”توهان تي دڙ وڏي آهي، پنهنجو پرائو هر ڪو اچي ٿو خيما ڪوڙي“ سجو ڏينهن چانهہ جا ٻاٽلا پيا چڙهندا هئا. جنهن تي ڪڏهن ڪڏهن ڪي واياٽيون پنهنجاڻپ ڪري بابي تي ڪاوڙجي بہ وينديون هيون تہ دوست چاهي دشمن کي بنا حجاب داخلا ٽڪيٽ جاري ڪئي اٿو. اڳلو توهان کي چاهي نہ چاهي. اوهان ڪري پنڌارو لڳايو ٿا. ”گُهر تہ گهرانءِ“ ماڻهو توهان جي مخالفت ڪن ۽ اوهين آهيو جو پنهنجي گهر ۾ مهمان نوازيءَ ڪري ڪين پناهہ پيا ڏيو. نانگ کي ڪيترو بہ کٽي کير پياريو پر نانگ ڏنگ ضرور هڻندو. پر انهن هدايتن ۽ نصيحتن جو امڙ ۽ ابي تي اهڙو اثر ٿيندو هو جهڙو اونڌي گهڙي تي پاڻي. مالي حالت تنگ هئڻ جي باوجود مهمان نوازيءَ کان ڪين ڪيٻائيندا هئا. مهمانن جي دڙ جي باوجود مسڪرائيندا هئا. پر اسين ٻار جٺ ڦٺ ڪندا هئاسين. ايتري قدر جو ڪمدار جلال خان بہ ڪاوڙ ۾ اچي ڪڏهن ڪڏهن چوندو هو. الله سائين تنگ بہ پٽين جي نٿو ڀڄي. ان مهمان نوازيءَ جي نتيجي طور اسان جيڪي امير بخش جي گهر وارين عورتن جهڙا چٽڪا ڪچي سون جا ڪنگڻ ۽ جهومڪ نهرايا هئا، سي سڀ ڏلن ۾ پلاوٽي جي نذر ٿيندا ويا. پلاوٽي کان ٻج ۽ پاڻ وٺي، تنڌي وارين ٻنين تي لڳايو وڃي. جيئن ئي فصل تيار ٿئي تہ ماڪڙ ۽ ڪيڙو اچي مار ڪري ائين چٽجي تہ زندگيءَ جو اُهو دور بدترين دور هو جو گهر جو ڪمدار جيڪو گهر جو پاتي، منشي ۽ مالڪ کٽي چٽجي، اُهو پنهنجي گهران ڪڏهن ڪڏهن ڪڪڙ ۽ چانورن جون ڳوٽيون ۽ پنهنجي باغيچي مان پاڃيون کٽي ايندو هو جنهن سان گهر ۾ مهمانن جي پورائيءَ لاءِ ٿوري مدد هوندي هئي. مٿان پلاوٽي جو وياج پنيان وياج امڙ چوڻ لڳي: ”وڏن جو پاراتو لڳو آهي.“

تنڌي واري زمين اسان جي بابي جي ڏاڏي جي هئي، جنهن کي آل اولاد ڪون هو. امڙ ڪاوڙجي چوندي هئي ”ان کان تہ ڪنهن کي دان ڪري ڇڏيو ها تہ سٺو. اُن جي نالي تي زمين وڪٽي هردوار ۾ مندر نهرايو ها تہ ڇڱو.“ ان زمين جي مالڪ ڪشور داس کي آل اولاد ڪون نہ هو. اسان جو ڏاڏو سائين ئي سندن واحد وارث هو.

امڙ جو بابي سان ان ڳالهہ تي تڪرار بہ ٿيندو هو. پر اهو تڪرار نرالو هو. نہ پِٽ، نہ پاراتو نہ گار نہ گٿو لفظ نہ ئي گهر ڇڏڻ جي ڌمڪي ۽ نہ ئي ڪنهن عورت وانگر وڏي واڪي جنگ جوٽڻ. ڪڏهن ڪڏهن اسين ٻار، جلال خان ۽ ايتري قدر، اسان جو ڏاڏو ۽ سندس سهرو چرچ ڏيندا

هئاسين تہ ”بي انصافيءَ ۽ غلط طريقي واري مهمان نوازيءَ خلاف آواز اٿاريو.“ پر امڙ چوندي هئي: ”خانداني عورت جو اهڙو وڙ نہ آهي.“ امڙ جو والد ڪراچيءَ ۾ آنري مئجسٽريٽ ۽ اسان جي ناني، بوبڪن جي اڻ پڙهيل ڳوٺاڻي عورت هئي، پر عقل ۽ سياڻپ ۾ پڙهيل لکيل بہ اُن جي اڳيان پاڻي پرين. اسان جي ناني بہ شاديون ڪيون. اسان جي ناني ۽ نانيءَ جي عمر ۾ وڏو تفاوت هو. ننڍيءَ عمر ۾ ئي ڏهاڳڻ بڻجي وئي ۽ امڙ جيڪا سندس آخري اولاد، ۽ ڀائرن ۽ ڀينرن ۾ ننڍي ۾ ننڍي هئي، تنهن کي شاديءَ وقت هدايت ڪيائين تہ ”تنهنجو آواز گهر جي چوديواري کان ٻاهر نہ نڪرڻ گهرجي.“ امڙ بہ پنهنجي ماءُ جي هدايت کي ڪري ڳنڍ ٻڌي. ڪراچيءَ جي اُن شهري ماحول کي ترڪ ڪري، ڳوٺ جي گهٽيل ماحول ۽ عمرڪوٽ واري بند کي گلي لڳايائين. ڪراچيءَ ۾ امڙ اولڊ ٽائون ڪانگريس شاخ جي ڪئپٽن ۽ ڪنيا ناري منڊليءَ جي جنرل سيڪريٽري هئي. مهاتما گانڌيءَ، سروجني نائيڊو، ونوڊني، سر رامن ڀائي، ليڊي هاروئن مهوتا ۽ سيٺ رتن چند جهڙين شخصيتن سان سماجي خدمتن ۽ پرارٿنا سڀائن ۾ پنهنجي اولڊ ٽائون جي ڇوڪرين ۽ عورتن کي وٺي ويندي هئي، جتي اڪثر عامليائڻين ڇوڪرين سان اصولي تڪرار ٿيندو هئن. هڪ ڀيري دادي جيٺي سپاهيملاڻيءَ سان گڏ ڪيترن دڪانن تي وديشي ڪپڙي کي تياڳ ڪري سوديشي ڪپڙي جي وڪري جي هدايت ڪرڻ لاءِ وئي. اُن تي دڪاندار جيٺي سپاهيملاڻيءَ سان ٽڪر کاڌو جنهن کي هٿ ۾ ولائتي واچ پئي هئي. چيائين: ”دادي خود تہ ولائتي شيون واپرايو ۽ اسان غريبن جي روزگار تي لت هڻڻ لاءِ اسان کي هدايت ڪريو ٿا. هيءَ واچ تہ پهرين لاهيو.“ امڙ دوڪاندار کي ٺاريندي چيو تہ ”اوهان کي غلط ڳالهہ نہ ڪرڻ گهرجي“ جنهن تي امڙ کي چيائين: ”ستي ڀيڻ! اوهان وچ ۾ نہ پئو مان ڏسان پيو اوهين ڪاڏي واپرائيندا آهيو پر هن داديءَ کي ڪوبہ چوڻ جو حق نہ آهي.“ جنهن تي ڀيڻ جيٺي سپاهيملاڻي ڪکي وڪي ٿي وئي. دادي جيٺي سپاهيملاڻي، ڪراچيءَ جي ستي شاهاڻي، ساوتري آڏواڻي، امڙ جي عزت ڪنديون هيون ۽ ڪم جي تعريف بہ اُن زماني ۾ جڏهن روپئي جو ملهہ اجوڪي سؤ برابر هو تنهن وقت ۾ پنج سؤ رپيا بهار ٻوڏ فنڊ ۾ گڏ ڪري امڙ ڏنا هئا. اهڙي شخصيت ۽ ڪردار هُين، جو ڪير بہ ستي ڀيڻ کي انڪار نہ ڪري سگهندو هو. ڪنهن ذڪر ڪيو تہ دادا ساڌو واسواڻيءَ پنهنجي ڪتاب ۾ ستي ۽ ساوتري (امڙ ۽ امڙ جي ڀاءُ جي ڌيءَ) جو ذڪر ڪيو آهي. ڪراچيءَ جا بنيادي رهاڪو ستي، ساوتريءَ ۽ جيٺلي سسٽرس جي نالي سان واقف هوندا، جن جي ڪراچيءَ ۾ سماج سيوا، اخلاق ۽ تهذيب ۾ هاڪ ۽ ڌاڪ هئي. امڙ اهڙي دؤر کي الوداع ڪري ڳوٺاڻو ماحول اپنايو ۽ ڏک سک ۾ ابي سان ٻانهن ٻيلي ٿي بيٺي. قرضن مٿان قرض چڙهڻ لڳا. بابو نہ ڀيو زمين وڪڻي ۽ نہ ئي ڪا ٻي واهہ تلاش ڀيو ڪري. امڙ گهڻو سمجهائڻ لڳيس، پر تريءَ تيل ئي نہ لڳائڻ ڏنائين. هڪ ڀيري امڙ ڪاوڙ ۾ اچي ابي کي چيو: ”نماڻي رهزنن جي ور چڙهي آهي.“ امڙ جا اهي لفظ ٻڌي بابي کان ڪل نڪري

وئي، ڪلي جلال خان کي چيائون: ”ستيءَ تي ناولن جو اثر آهي. پيلا سچو ڏينهن جو پئي ڪتاب پڙهي.“ امڙ جي، ابي جي ضد ۾ زميينداري هٿ ڪان هيٺ نہ لهڻ واري دانهن تي اسين ٻار بہ ڪلي اُٿياسين. امڙ جي نہ وڙهڻ واري ڪردار تي اسان کي ڪاوڙ بہ لڳندي هئي. ٻارن جو ساڳيءَ طرح جو رويو بابي جي پنهنجي سياسي ۽ سماجي حيثيت ۾ فائدي نہ وٺڻ تي رهندو هو. امڙ ابي ۽ اسان ٻارن وچ ۾ اصولن جي جنگ هوندي هئي. دليلن ۾ امڙ صحيح هوندي هئي پر فتح بابي سائينءَ جي ٿيندي هئي، ڇو جو آخرڪار مرد جو هو ۽ اُهو بہ زميندار، ڳوناٽو سياسي ۽ سماجي مرتبي وارو مرد. هنان هيٺ لهڻ مرد ذات جي گهٽتائي ۽ توهين ٿئي ها. بابي سائينءَ جي ايمانداريءَ اسان کي ڪروڙپتين جي فهرست مان خارج ڪرائي ڇڏيو. حق تي هلڻ واري اصول اسان کي ڪيترين سنستائن ۽ ڪميٽين جي ٿاڦيل عهدن کان وانجهي ڇڏيو. نہ تہ اڄ گهر جا تقريباً سڀ ڀاتي ڪيترن سماجي ميڙن ۾ هارن ۽ سنمان جا حقدار بڻجن ها.

ٿنڊي جي نقصان واري دؤر ۾ قرض مٿان قرض چڙهڻ لڳو. اُن دؤر جو ذهن تي ايترو تہ اثر پيو جو اڄ بہ نہ نوٽن جون ٿهيون پاڻ طرف ڪشش ڪنديون آهن ۽ نہ ئي پئسي نہ هئڻ جو ملال ٿيندو آهي، نہ ڪڏهن احساس ڪمتريءَ جو نہ وري برتريءَ جو احساس ٿيندو آهي. ڏک سک جي ڪوري ۾ گهر جا سڀ ڀاتي پڪي ٽانو وانگر پچي نڪتا آهيون.

انهن ڏهن سالن واري مصيبت ۽ قدرتي قهر يا خدائي ناراضپي واري دؤر دوران پنهنجن پراون جي چڱيءَ طرح پرک ٿي آهي. پنهنجي پرائي ثابت ڪرڻ لاءِ، وقت کان مٿي ٻيو ڪو پارکو نہ ٿو ٿي سگهي.

جڏهن تپيدار گهر ۾ ايندو هو تہ سيني جي چهرن تي فڪر ۽ گهٻراهٽ جا تاثرات عيان هوندا هئا. بابو سائين آٿت ڏيندو هو. چوندو هو: ” اهڙي ڪهڙي ڳالهہ آهي. ڍل ڏئي ڇڏيندا سين.“ امڙ ۽ ابو ٻئي همت کان ڪم وٺندا هئا. پر مون کي يقين آهي تہ اُن وقت سندن دل بہ ڇڄي پئي هوندي. صرف ٻارن اڳيان ظاهر ٿيڻ نہ ڏيندا هوندا. جلال خان جو ساٿ تہ اسان سان مينهن جهڙ، ڏک سک، تتيءَ ٿڌيءَ ۾ رهيو. جنهن تي ڪيترا تعصبي مسلمان ڪيس چوندا هئا تہ تون هندن جي گهر ۾ رهي ڪافر بڻجي ويو آهين. جلال خان مذهب جو پابند انسانيت ۾ اعتقاد رکندڙ نيڪ مسلمان آهي. رمضان مهيني ۾ پورا روزا رکندو هو ۽ اڄ ڏينهن تائين جلال خان شهدادڪوٽ ۾ ابي امڙ ۽ پائرن وٽ ايندو رهندو آهي، جيڪي اُتي ئي رهندا آهن. هاڻي امڙ ۽ ابو ٻئي پرلوڪ پڌاري ويا آهن. جلال خان کي گهر جي هر هڪ ڳالهہ جي ڄاڻ آهي. شايد ڪيترين ئي ڳالهين کان اسين بہ واقف نہ هجون، پر هو هر هڪ حادثي، هر هڪ ماڻهوءَ جي رويي کان واقف آهي.

تپيدار جي اچڻ تي جلال خان اردليءَ تي لڳي ويندو هو. تپيدار جي حيثيت ڏسجي تہ ڪجهہ ڪين آهي. اُن وقت ۽ ان دؤر ۾ هُو مالڪ کان بہ ڏاڍو پئي نظر آيو. پاڻ سان گڏ ٽولو

خوشامدڙين جو وٽي نواب وانگر اوطاق تي آرام فرمائيندو هو. گوشت خور نہ هوندي بہ ٽپيدار لاءِ هوٽل تان گوشت ۾ ٻوڙ پلاءُ گهرايا ويندا هئا. جيڪڏهن ان طبقي جي لباس جو بيان ڪريان تہ ائين محسوس ٿيندو تہ معمولي پگهار وارو ٽپيدار نہ. بلڪ ڪنهن رياست جو رئيس، ڪنهن ڳوٺ جو وڏيرو يا ائين چئجي ڪنهن شاهاڻي خاندان جو سڪيلڌو نورچشم. سونو سڳو هٿ ۾ پونچي ڪچي سون جو ويڙهہ ۾ هڪ بہ منڊي، مٿان وري امپورٽيڊ واچ چڱن ڀلن بہ نہ ڏٺي هوندي. لباس ۾ فل وائل جو ڪڙتو. مطلب تہ ڊِل اگاڙڻ نہ. بلڪ پاڻ پسند ڪرائڻ يا جڙيل خان وانگر سنيري، پاڻ موڪائڻ تي سندرو ٻڌو هجائين. ڪائڻ پيئڻ ۾ ٻوڙ پلاءُ کان سواءِ، مڇي مانيءَ طرف نگاهہ کڻڻ بہ گناهہ سمجهندو هو. بس ائين چونديس "مرسين مرسين ڊپ نہ چرسين" اگر ٽپيدارن جي ڪردار تي قلم آزمائي ڪريان تہ شايد ڪيترين بهارون سندن داستانن جي نذر ٿي وڃن.

قمبر تعلقي ۾ اسان جي زمينداري آهي رانوتي، ماريا، ٽنڊي وغيره ۾ اتي هڪ هاري هو جيڪو ٽنهي هنڌ ايندو ويندو هو. جنهن جو نالو باگو هو. ڪوشش ڪندو هو تہ ٻيڙي چانديي، مارين، لالو رائنڪ، ٽنڊي وغيره ۾ سندس چڱ مڙسي ڪي مڃيو وڃي ۾ ڪيس چڱو مڙس ڪري وڃ ۾ ويهاريو وڃي. ڪيترا تہ سندس چڪر ۾ اچي ويندا هئا. يٽن هٽڻ جو استاد هو. ڏاڏو سائين ڪيترا ڀيرا تعنا تنڪا هڻندو هوس، پر باگي تي اهي اهڙو اثر ڪندا هئا. جهڙو اونڌي گهڙي تي پاڻي. پوري تر ۾ باگي جهڙو ڪو لباڙي ۾ گشئي ڪونہ هوندو هو. ڏاڏو سائين ڳالهہ ڪندو هو تہ هڪ ڀيري باگي پوري قمبر تعلقي ۾ واءِ ويلا مچائي ڏني هئي. چيائين "پڄو ڙي پڄو ،شينهن ڪاهي پيو آهي". ماڻهن ۾ حراس ڦهلجي ويو جڏهن ڏاڏي سائين هڪل ڪري چيس، "اڙي قمبر جهڙي شهر ۾ گهاٽا وڻ تہ ڇا پر ٻوٽن جا جهرمٽ بہ ڏور فاصلي تي ملندا. اتي وري شينهن ڪٿان ايندو"؟ باگو لغاري پهرين تہ پنهنجي ڳالهہ تي اِٽ هٽي بيٺو پر پوءِ اڻ سڌي طرح ڪوڙ جو اظهار ڪيائين. بس ان ڏينهن کان پوءِ پوري تر ۾ ڪوبہ ڪنهن کي ڪوڙ هڻندي جهليندو هو تہ چوندا هئا، "آهين تہ ڪو باگو لغاري."

آبلاڙي! ويندينءَ ڪاڏي؟

شهدادڪوٽ ۾ ننڍي نهر آهي جنهن کي ڪور ڪوٺيندا آهن. پرسان ريل جو بند ۽ ڪيترا ڪارخانا هوندا هئا. جتي سارين کي سيڪي جوشي چانور ٺاهي گرم رک ڦٽي ڪري ڇڏيندا هئا. جوشي چانورن جي اوپر پاڪستان (جيڪو هينئر بنگلاديش آهي.) ۾ ڏاڍي طلب هوندي هئي. ڪور جي پرسان ڪارخانن جي رک جا ڍير لڳل هوندا هئا. ڪور جي گپ مان بدڪون پرجي نڪرنديون هيون. اسين به بدي سراڏن واري مهيني ۾ جڏهن عورتون پتر موڪلائڻ لاءِ ڪور تي ڏيئا پرواهه ڪرڻ وينديون هيون ته انهن جي پويان پويان ويندا هئاسين. ڪڏهن ڪڏهن گهران ٺاهوڪي دٻ ملندي هئي. بدڪن جو آواز ڏاڍو وڻندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ته بدڪون چڪ به پائينديون هيون. بدڪن جو اهو آواز اڄ ڏينهن تائين ڪنن ۾ گونجندو آهي. پر اهو وهم ۽ صرف دل جو خيال آهي. دهلي جهڙي شهر ۾ نه بدڪون آهن نه ئي ڪور ۽ نه ئي وري صبح جو ڪڪڙ جي ٻانگ ۽ پکين جا چهچاٽ. نه ئي ڪنياتي (ڪانو) جو لنوڻ. هتي ڪانو جي لنوڻ جو انداز ئي نرالو آهي. صبح ٿيندو هو ڪانون جو ميڙاڪو لڳي ويندو هو. کوهه جي بالٽيءَ مان پاڻي به پيئندا هئا، ۽ وهنجندا به هئا، ۽ شام جو ولر ڪري پکي پنهنجن آکيرن ڏي روانا ٿيندا هئا.

هڪ ڀيري اسان جي گهر جو پالتو ڪتو مري ويو. بيحد افسوس ٿيو. پاڙي واري ڇوڪري ٻڌايو ته اهو ڪتو ٻاليشاهي ڪور تي ڦٽو ڪيو آهي. منهنجي دل ڪتي کي ڏسڻ لاءِ تڙڦي اٿي. ابي امڙ کي ٻڌائڻ بنا ان ڇوڪري سان گڏ ڪتو ڏسڻ ويس. ڇوڪري شرارت ڪري چيو: ”او هتي مٿي رک جي دڙي تي پيو آهي.“ ڪارخانيدارن جوشي چانورن جي گرم رک اڇلائي هئي. مون به نه ڪئي هم نه تم سڌو دڙي تي چڙهي ويس. بس پوءِ ته آءُ بلاڙي، ويندينءَ ڪاڏي؟ گرم رک ۾ ائين ٽپا ڏيڻ لڳس جڻ جيئري جاڳندي دمبي (رِڍ) کي بلوچستان جا بروهي ڪاٺي ۾ اونڌو ٻڌي باهه ۾ روسٽ ڪندا هجن. جيئن پير ڪيڻ جي ڪوشش ڪريان تيئن پير وڃن گرم رک ۾ ڏٻڻ وانگر ڦاسندا. منهنجون رڙيون واڪا ۽ هانوَ ڏاريندڙ رانياٺ لڳا پيا هجن. اکين مان ڳوڙهن جا وسڪارا لڳا پيا هئا. ڇوڪرو ته ڊپ وچان اتي پڳو، مان پاڻ ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪندي رک جي ڍير تان رڙيون واڪا ڪندي روئندي رڙندي گهر طرف زمين ڪان به فوٽ مٿي ٽپا ڏيندي پهتس. امڙ حالت ڏسي تڙڦي اُٿي. جلال خان نه ڪئي هم نه تم، سڌو بزار ۾ وٺي وڃي نيروليءَ جي نير جي دٻ ۾ پير وڌائين. پير ته ٺري پيا، پر پيرن تي وڏا ڦوڪٽا ٿي پيا ۽ پيرن جي اهڙي حالت هئي جهڙي نيروليءَ جي نير ۾ گدڙ جي رڱڻ واري. ڪجهه ڏينهن ڪان پوءِ ڦوڪٽا ڦاٽي پيا ۽ ڪمپائونڊر ڪئنچيءَ سان مٿين چمڙي ڪٽي ڇڏي. جنهن ڪري اندرين اڇي چمڙي ظاهر ٿي پئي. مهينو سانده پير وٺي ويٺي هيس. جڏهن ڦٽ لٺا تڏهن پيرن تي اڇا داغ ٿي پيا. پاڙي وارو ڇوڪرو ته ڊپ وچان ٻن ٽن

مهينن لاءِ ڳوٺ ڇڏي پڇي ويو. امڙ ۽ ڏاڏي سائين کي پيرن جي اچن داغن جو فڪر ٿي پيو. وڏيءَ مشڪل سان ڪيترن حيلن کان پوءِ وڃي پير ٺيڪ ٿيا. پر پيرن تان اڇا داغ لهن ئي نہ پيا. ڪنهن ڏس ڏنو تہ پيرن کي مينڌي لڳايو. رفتہ رفتہ اهي داغ لهي ويا ۽ پيرن تان وڃي اڇا داغ جهڪا ٿيا.

اسان جي ٽنڊي واري زمين تان امير بخش بروهيءَ جي وڃڻ کانپوءِ اسان کي وفادار ۽ ايماندار هارين جي تلاش هئي. اسان جي پريشانيءَ کان شهدادڪوٽ جو زميندار ۽ سندس مهاجر هاري واقف هئا. زميندار کان اُهي هاري ٻج ۽ ڪپڙي لاءِ پئسو وٺي ڪائي ويا هئا، زميندار اُنهن هارين کي بيگاري (Bonded Labour) ڪري رکيو هو. ڏاڍا پريشان هئا. جيئن ئي امير بخش بروهيءَ جي وڃڻ جي خبر ٻڌائون تہ اسان جي اوطاق ۾ پنهنجي برادريءَ جو ميڙ وٺي لنگهي آيا ۽ ابي کي پناهہ ڏيڻ لاءِ عرض ڪيائون تہ اسان کي زميندار جي چنبي مان نجات ڏيار. اسين اُن جي عيوض اوهان جي ٻنيءَ تي ڪم ڪري اوهان جو قرض لاهينداسين. تيستائين اوهين زميندار کي اها رقم پري ڏيو. زميندار جا منهنجي ويچار ۾ ڏهہ هزار روپيا هئا. ان کان وڌيڪ تي سگهن ٿا، پر گهٽ نہ. جيڪي زميندار هنن کي ريزڪيءَ ۾ ڏاندن جي جوڙن يا ڪپڙي لٽي لاءِ ڏنا هئا. اوطاق ۾ اچي زارو قطار رنائون. بابي سائينءَ جي سخاوت جي ڇا ڳالهہ ڪريان. امڙ کي چيائون: ”ستي! ٽنڊي واري زمين تان امير بخش هليو ويو آهي. هي ويچارا ٻارن ٻچن وارا آهن. ننڍيون نيٽيون زالون اٿن. اسان جي پوک بہ ڪندا ۽ زميندار جو قرض بہ لاهيندا.“ زميندار کو اسان جي ابي وانگر پورڙو يا رحم دل نہ هو تنهن چيو: ”مهراج سائين! هنن جا ڏهہ هزار توهين پري ڏيو تہ پوءِ ئي هنن کي رِهائي ملندي.“ ابي زميندار کي چيو: ”مان هنن جو ضامن ٿو پوان، فصل لهندو تہ ڪجهہ رقم ڪٽي اوهان کي ڏياريندس.“ پر زميندار تہ رِاڻ هٽي بيٺو تہ مان ضامن کي مڃان ئي ڪونہ. هوڏانهن مهاجر هارين جون دانهون ڪُوڪون لڳيون پيون هجن. پيرن تي ڪري آزي نيزاري ڪرڻ لڳا تہ ”اسان جي زميندار مان جان ڇڏرايو. خداتعاليٰ اوهان جي رزق ۾ برڪت وجهندو. اسين محنت ڪري اوهان جي رقم لاهينداسين ۽ اهو احسان اوهان جو تا زندگي اسان تي رهندو. غريبن تي رحم ڪريو.“

بابي سائينءَ هنن کي سمجهائيندي چيو تہ ”هن وقت اسين خود وقت جي چپيٽ ۾ آهيون، اسان جي مالي حالت ٺيڪ نہ آهي ۽ منهنجي تجوڙيءَ ۾ ڏهہ هزار روپيا تہ ڪونہ آهن، جو مان هن وقت زميندار کي ڪيدي ڏيان. ان تي زميندار چيو. ”ٺيڪ آهي مهراج سائين! توهين مون کي دستاويز تي لکي ڏيو تہ مان ڏهہ هزار هٿ امانتي ورتا آهن.“ ابي چيو ” اهو تہ مشڪل آهي.“ ان تي زميندار چيو تہ هنن ڪمبختن تي رحم ڪائڻ جي ضرورت نہ آهي. هوڏانهن هاري بابي سائينءَ جا پير پڪڙي ويهي رهيا. ڏٺيءَ ٻچن جا واسطا وجهڻ لڳا.

امڙ اوطاق مان بابي کي منع ڪئي. چيائون ”امانتي لکي ڏيڻ جي ڪائي ضرورت نہ آهي. اسان کي ڏهہ هزار زميندار کان روڪ ٿورو ئي ورتا آهن. آخرڪار اسين بہ ٻارن ٻچن وارا آهيون.

نِنڍا نِنڍا ٻار آهن. امڙ ۽ ابي وچ ۾ اهو گفتگوءَ جو سلسلو هلي رهيو هو ته مهاجر زالون ٻارن ٻچن سوڌيون گهر اندر ڪاهي پيون. قرآن پاڪ جو واسطو ڏيئي امڙ کي آزيون نيزاريون ڪرڻ لڳيون ته اسان جي زميندار مان جان ڇڏايو. حالتن ۽ قسمت ابي کي گهيري ورتو. زميندار کي لکي ڏنائون ته مان ڏهه هزار هٿ امانتو ورتا آهن. ان جي شهدادڪوٽ جي هر هڪ هندو مسلمان کي ڄاڻ آهي. زميندار چيو ته اسان جا بزرگن کان وٺي تعلقات آهن. ڳوٺائي آهيون. زميندار جو پاءُ ۽ ٻيا سؤٽ ۽ هُو خود بابي سان گڏ آزاديءَ کان وٺي ميونسپالٽيءَ ۽ لوڪل بورڊ جي چونڊن ۾ پنهنجن پنهنجن تڪن مان کٽي ايندا هئا. اڪثر بورڊ جي ميٽنگن ۾ به دعا سلام ٿيندي رهندي هئي. زميندار اُنهن هارين کي پنهنجي چنبي مان آزاد ڪري ڇڏيو. هاري ته رِها ٿي ويا. پر بابي سائينءَ امانت جي قيد ۾ پاڻ کي اڙائي ڇڏيو. پنهنجي پيرن تي پاڻ ڪهاڙي هنيائون. هارين کي لڏائي ٽنڊي واري زمين تي پوک لاءِ آندو ويو. مٿان ٻي رقم به لڳائيسين. ڏاندن جا جوڙا، ڪپڙو لٽو اناج جون ڳوٺيون وغيره. هارين جي ته الله ٻڌي زميندار ڪجهه عرصي ڪانپوءِ پنهنجي رقم جي تقاضا ڪرڻ شروع ڪئي، ٻئي طرف مهاجر هارين جا اهي ڏهه ٻارهن گهر راتون رات ٻارن ٻچن سوڌو پنجاب ڀڄي ويا. خبر به ڪانه هئي ته ڪٿان جا هئا. نه ئي داد فرياد ٿيو. ڇو جو پنجاب جو علائقو سنڌ کان ڏور آهي. تر ۾ هجن ها ته ڪٿان نه ڪٿان سڱ ملي وڃي ها. ڪافي ڀڄا ڳاڇا ڪئيسين. پر هُو پکيءَ وانگر پڃري مان آزاد ٿي، پر ڦڙڦڙائيندا اُڏامي ويا. اسين اڙجي وياسين. آخرڪار بابي سائين کي رحم دلي ۽ سخاوت جي قيمت ادا ڪرڻي پئي.

مصيبتن مٿان مصيبتن جو دؤر شروع ٿي ويو. اهو سلسلو وڏي ڀاءُ کي ڪوئيٽا بلوچستان ۾ Geological Survey جيالاجيڪل سروي ۾ ڊپٽي ڊائريڪٽر جي نوڪري ملڻ سان رُڪيو. مالي طور ٿورو سُک جو ساهه کنيو سين. گرمين کان نجات حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوئيٽا (بلوچستان) هوا بدلائڻ وياسين. جتي سڄي سنڌ جي تر جا هندو مسلمان اچي ٽڪندا هئا. ڪيترا علاج خاطر به ويندا هئا. ائين لڳندو هو ته سڄو ڳوٺ ته ڇا پر سڄي سنڌ، ڪوئيٽا ۾ پرتجي پئي آهي. ڪوئيٽا جي مشهور بازار جناح روڊ تي اڪثر ڳوٺائي ملي ويندا هئا. وڏي ڀاءُ کي آفيسر جي نوڪري ملڻ تي اردلي به هوندا هئا، ان سان گڏ گهمڻ لاءِ جيپ به حالانڪه اُن کان وڏا آفيسر به انهن سهوليتن کان محروم هئا، اهو سڀ هن جي فرض شناسي ۽ پنهنجي آفيسرن سان رهائي اسائيءَ جو نتيجو هو. هن جا اعليٰ عملدار ڪيس پيار ڪندا هئا، پر اسان سيني جو به خيال رکندا هئا. ڪوئيٽا جا بلوچ بيحد ايماندار ۽ عورتن جي عزت ۽ احترام ڪندا هئا. نه ڊپ هوندو هو نه ڊاءُ. رات رات تائين نمائش ۾ پيا گهمندا هئاسين. واياٽيون ململ جون سٿڻيون ۽ واٽيان ڏوتي پائي گهمندا هئا. ته به انهن تي حملو ڪندا هئا ۽ نه ئي گٿن لفظن جو استعمال، عورت جي عزت ۽ احترام ڪندا هئا،

هتي وانگر Eve teasing ڪانہ آهي، اهڙا واقعا صرف عورت جي پنهنجي مرضيءَ سان يا ڪنهن ذاتي تڪرار سان درپيش ايندا هئا.

پنهنجو پاڻ لاءِ مصيبت ڪٽڻ واريون عورتون بہ هيون، جيڪي گهٽ ذات يا اخلاقي طور ڪريل هونديون هيون، جهڙوڪ باگڙياڻيون، ٻاليشاڻيون، ميراڻيون يا خراب پيشي واريون عورتون، باگڙياڻيون دڪانن تي پنڻ وينديون هيون تہ پوءِ ڇاڻي واڻي ناز نخرا ڪري مصيبت ڪڙي ڪنديون هيون. ڪن عورتن کي افسوس نہ بلڪ فخر ٿيندو هو. ڪيترين پنڻ جي بهاني دل لڳي ڪندي، چڱن ڀلن جو ڪيسو ڪتري وٺنديون هيون. اهڙا مرد دانهن ڪوڪ بہ نہ ڪندا هئا. متان سندن شرافت جو پڙدو فاش ٿي وڃي! ”اندر جون مڪون اندر.“ ڏوڪڙ وڃائي منهن مٿو پٽي ويهي رهندا هئا. تنهن هوندي بہ ڪنهن نہ ڪنهن ذريعي اُنهن مان ڪن جون خبرون عام تائين پهچي ئي وينديون هيون. آئي ڏينهن باگڙياڻين جي پڇڻ جو خبرون ملنديون هيون، پوءِ سپ باگڙي پٽ وغيره ميڙ ڪري بابي وٽ ايندا هئا تہ اسان جي عزت هلي وئي، ڏيءَ يا نُنهن پڇائي ويا آهن. جنهن تي امڙ ڪاوڙجي چوندي هُين: ”اوهين خود ڏنڊا ڏوتا آهيو عورتن کي ڇو ٿا پنڻ لاءِ موڪليو. ان ۾ اوهان جو پنهنجو ئي قصور آهي.“ ڪن کي اُتان واپس آندو ويندو هو ۽ ڪي وري خود اچڻ کان انڪار ڪري اسلام قبول ڪنديون هيون، پوءِ ڇاهي ڪجهہ عرصي کان پوءِ اُهي مڙس اُنهن کي وري ڇڏي ڏيندا هئا. ڪي تہ ”نہ رهنديون هيون گهر جون نہ گهاٽ جون.“ ڪي وري موٽي ٻيهر پنڻ وارو پيشو اختيار ڪنديون هيون.

ڪي بزرگ هندو عورتون نہ ڏينهن ڏسنديون هيون نہ رات، نہ تتي نہ ٿڌي هندو چاهي مسلمان جي گهر بنا ڊپ ڊاءُ جي هليون وينديون هيون. اُهي دارونءَ يا جهاڙ ڦوڪ ڪرڻ واريون عورتون هيون. هڪ وڏي خاندان ڪياڻيءَ جي ڪٽنب جي بزرگ عورت هئي. ان جي ڪٽنب جا سپ ڀاتي هندستان لڏي ويا هئا. هوءِ صرف اڪيلي ئي اُتي رهندي هئي. سؤ سالن کان مٿي ڄمار ٿي وئي هيس. ڪلها جُهڪي ويا هيس، پر مجال جو ٿڪاوٽ ٿئيس. سڄو شهر قطار يندي هئي. ٻار بيمار پوندا هئا تہ پرمي ماءُ کي بگي تي گهرائي ٻارن کي ڏيکاريو ويندو هو ۽ ٻار ساهيءَ ۾ پئجي ويندا هئا تہ ڦوڪ هڻندي هُين. ايتري قدر جو ڳوٺ جو صوبيدار، مختيارڪار ۽ وڏي مسيت وارو مولوي صاحب بہ سُتي وغيره لاءِ گهرائيندا هُيس. سپ ”امڙ“ ۽ ”آئي“ ڪري ڪوٺيندا هيس. هٿ ۾ شفا هُيس. ان هٿ شفا سان گڏ هٿ جي صفائيءَ جو فن بہ سٺو هوندو هُيس. وينئي وينئي ٿالهيون، ڪٽورا، لوٽا، سون وغيره تڳائي وٺندي هئي. ڪپڙا لٽا ميرا جهڙا مٿي ڪيترا ماٺهو وڳا پهرائيندا هُيس. پر اهي ويندي هئي سانديندي، بابو چوندو هُيس: ”پرمي ماءُ! ڪنهن لاءِ ٿي ڪوڙ ڪمائين. جنم سڦلو ڪري هاڻي پرماتما جو نالو وٺ“ پر هُن تي اهڙو اثر ٿيندو هو جهڙو اونڌي گهڙي تي

پاٽي. اُهي لاتون اهُي چگهہ. هينئر پرلوڪ سِڌاري آهي. ڀڳوان شل هن جي آتما کي شانتي ڏئي! مئل ماڻهو چوندا آهن ديوتا سمان ٿيندو آهي.

ڀيو تہ ڀيو ان عورت مندرن ٽڪاڻن ۾ مسجدن کي بہ ڪونہ بخشيو هو. هڪ ڀيري وڏي مسجد مان ڪجهہ کسڪايائين. اُتي هڪ جِٽ هن کي اُبتو ڪري کوهہ ۾ لٽڪايو. جڏهن مولوي صاحب آيو تہ هن اُن جِٽ تي ڪافي ڪاوڙ ڪئي، ڇو جو هو ملياٽين وٽ وڏي مسيت مولوي صاحب جي گهر ويندي ڪئي هئي ۽ ايتري قدر جو ٻارن جو علاج وغيره بہ ڪندي هئي. صوبيدار ۽ مختيار ڪار جي گهر کي بہ نہ بخشيائين. اُهي بہ پرمي ماءُ جي عادت کان واقف هوندا هئا. پر ڪيس چوندا ڪجهہ ڪين هئا. جڏهن انهن جا ٻار بيمار ٿي پوندا هئا تہ پرمي ماءُ کي گهرائيندا هئا. هڪ ڀيري اسان جي گهر ويني هئي تہ اُتان ويني ويني ئي چار وڏا ٿالهہ ۽ پتل جي گهاگهر کسڪاياءِين. اسان جو نوڪر جلال خان پوپان ڊڪون پائيندو ويس. ڪجهہ مال هٿ لڳو. ڪجهہ هڪ اڳ واري چڪر ڪٽي کسڪائي رکي آئي هئي. امڙ گهٽوئي ٻاسيس تہ وڏن جون نشانيون آهن. ڏي پر پرمي ماءُ چئي: ” هئہ حرام، مون تہ ڏٺوئي ڪونہ آهي.“ گهر اندر هڪ انڌيري ڪوٺڙي هيس، ان ۾ ويندي هئي ڪن ڦٽ لڪائيندي اسان جي واڙي مان سندس گهر جي دري هئي. جتان اسين لڪي اندر جهاتيون پائيندا هئاسين تہ من اسان کي پنهنجا ٿالهہ ۽ گهاگهريون ڏسڻ ۾ اچن. پر ڪوٺڙيءَ ۾ اوندهہ انڌڪار لڳل هوندو هو. ڪي چوندا هئا تہ اندر نانگ ۽ بلائون آهن. ڇو جو اهي اوندهہ ۽ ٿڌڪار واري جڳهہ تي وڃي واسو ڪندا آهن. سڀ ڪجهہ هوندي بہ ڪين جو ڪنو چڙهيل هوندو هوس. چوندا آهن، جن جو ڌن دولت ۾ موهہ هوندو آهي، سي ٻئي جنم ۾ نانگ ٿي اُن هنڌ تي واسو ڪندا آهن. اها ڳالهہ ڪيتري قدر سچ آهي، ان جي صرف ڏٽيءَ کي ئي ڄاڻ آهي.

حب الوطني

پنهنجي وطن سان پيار انساني فطرت ۾ خون ۾ سمايل رهي ٿو. جنهن جو احساس عمر ۾ حالتن جي لحاظ کان وڌندو ئي ٿو وڃي. پر ننڍپڻ ۾ انهن جذبن جو شدت سان حاوي پوڻ شايد ڪن خوشنصيبن کي پلئه پوندو آهي. ننڍپڻ جي انهن احساسن جي، معصوميت ۾ جاڻ ڪانه هئي. پر هينئر ان احساس ۾ اڻ ڄاتل حب الوطنيءَ جي جذبن جي اثر ڪري پاڻ کي دنيا جي عجوبن مان پانيان ٿي. شايد ڪنهن کي ئي ان ابهم عمر ۾ اهو احساس ٿيو هوندو. جڏهن ستن سالن جي هيس ته گهر لاءِ امڙ سِوڙيون نهرايون هيون، اجا سيارو شروع ڪونه ٿيو هو پر شروع ٿيڻ وارو هو. گهر جا سيئي ڀاتي واڙي ۾ سمهندا هئاسين. ڪتولن جي قطار لڳل هوندي هئي، ڪجهه فاصلي تي کوهه هو ۽ ان کان ٿورو پر پرو ڳاين جو ڌڻ الڳ الڳ ڪلي ۾ ٻڌل هوندو هو. انهن اڳيان ڳُتي ۾ ڪڻ کي رلي ٻُهه سان خوراڪ جا ڪونر ٺهيل هوندا هئا. جنهن ڪري ڪڏهن ڪڏهن مڇر جهجها ٿيندا هئا. جنهن تي اڪثر امڙ ۾ ابي جو تڪرار به ٿيندو هو. امڙ گهر ۾ ايتري چوپائي مال رکڻ جي خلاف هئي. ڪي ڳايون کير ڏينديون هيون ۽ ڪي ته پوين پساهن تي هيون. ڳابا اڌياريءَ تي هاري ٻنيءَ تي ڪٽي ويندا هئا. امڙ کير نه ڏيندڙ ڳاين کي وڪڻڻ لاءِ بابي سائينءَ تي زور ڀريندي هئي. پر بابو سائين انڪار ڪري ڇڏيندو هو. ته ڳاين کي ڪهاڻو نه آهي. ۽ نه ئي وري زمين تي موڪليندا هئا. پر جي موڪليندا به هئا ته اهڙي هاريءَ کي ڏيندا هئا، جيڪي صحيح طرح سنڀال ڪندا ۽ فوت ٿيڻ وقت اطلاع ڪندا هئا. بابو سائين يا ڀائرن مان هڪ ٻنيءَ تي وڃي ڳانءَ کي دفنائي ايندا هئا. ڳاين کان علاوه گهر ۾ هرڻ، سها، ٻيا پکي وقت به وقت پاليندا رهندا هئاسين. ائين ڇئجي، گهر ۾ ننڍڙو جانورن جو گهر هو اهڙيءَ حالت ۾ ڪافي مصروف رهندا هئاسين. ڪنهن نه ڪنهن ڳانءَ جي ويم ڪرڻ تي پِس به اڪثر گهر م نهندو هو. جنهن جي سواد ۾ چشڪي کان هن وقت محروم آهيون.

اڪثر سيئي ڀائر ڀينر ڏنار سان گڏ ويهي رهندا هئاسين ۽ کير ڏهڻ جي ناڪام ڪوشش ڪندا هئاسين. ڪڏهن ڪڏهن آرام ڪري، چونري ڪٽي کير ڏهڻ ويهي رهندا هئاسين. چُڪو ڪن کير ڏهندا هئاسين. ڳانءَ جا ٿڻ ننهن جي زور تي ڀڃي پوندا هئا. جڏهن بابي سائينءَ کي خبر پوندي هئي ته ڪاوڙجي چوندا هئا: ”اڙي چريا ته ڪين ٿيا آهيون يا مالي خوليا اٿو؟“ ان دڙڪي جو اهڙو اثر ٿيندو هو جهڙو اونڌي گهڙي تي پاڻي.

ڳاين جي رانياٽ ڪري ننڊ به حرام ٿيندي هئي، پر فائدو به هوندو هو. جيڪڏهن ڪو شاهينگ لوڙهو ٽپڻ جي ڪوشش ڪندو هو ته ڳاين جا رانياٽ لڳي ويندا هئا ۽ گهر جا سڀ ڀاتي اُٿي ڪڙا ٿيندا هئا. هڪ ڏهاڙي امڙ نيون ڇيٽ جون ٻاڙهيون سوڙيون نهرايون، جنهن ٻاڙهي ڇيٽ

تي ننڍڙا ننڍڙا گل هئا. نين سوڙين جو ڇاپو ڏاڍو وڻيو. مون آنو ڪيو ته مون کي ان ڇيٽ جو سلوار ڪڙتو نهرائي ڏيو. پيار، ڦٽ لعنت، ريجهائڻ جو مون تي ڪو اثر ڪونه ٿيو. منهنجي ضد، انگل آري، ممتا تي سوڀ پاتي. ماءُ پيءُ دڙڪي داب جا هٿيار ڦٽا ڪري پيش پيا. اهو رت جو ريلو ئي ته آهي، جيڪو پٽر دل به پگهرائي ڇڏي. مون کي ڳاڙهو ڇيٽ جو سلوار ڪڙتو نصيب ٿيو. اهو لباس بروهين وانگر نهرايم. پيرن تائين پهچندڙ چولو وڏي ويڪري سلوار ۾ ڏکيون ٿيون پانهون. اڪثر شهدادڪوٽ جي شاهي بازار ۾ بروهياڻين کي ڳاڙهي ڇر جي لباس ۾ ڏٺو هيم. قدبت ڏکهو ۽ هٿنوا ڪٽ وار، گلابي ڇپ، ڳالهائڻ مٺو سودو ساري خريد ڪرڻ ايندي يون هيون ته اُنهن جي گفتگوءَ جو دل ۾ دماغ تي ڪافي اثر هو. نه صرف بروهين ۾ بروهياڻين جي گفتگوءَ جو پر سندن ٻٽون وانگر ڪٽيل وارن واري اسٽائيل به بيحد پسند ايندي هئي. اُنهن جون ڪوڏين وارن سڳين سان ڪيل به چوٽيون به خوب وڻنديون هيون. جڏهن مون ڳاڙهي ڇيٽ جو ڇر وارو لباس پاتو ته ٻن ڳتن ڪرڻ تي به دل ٿي. گذريل سال جڏهن پاءُ ولايت مان آيو تڏهن ڪڏهن ڪڏهن رات جو به چوٽيون ڪري سمهندي هيس ته صبح جو جڏهن گائون پاتل ٻن چوٽين سان لان ۾ ويهي چانهه پيندي هيس ته ڇهري طرف ڏسي چوندو هو: ”ائين ته وار نه ناهه. اسپين پرسان Siebera ۾ جپسي عورتون ائين چوٽيون ڪنديون آهن ۽ گهگهو پائينديون آهن. توکي ڏسي اُنهن جپسي عورتن جو ڏيان ٿو اچي.“ پاءُ جي روز روز جي ڪٽ ڪٽ ڪري Hair Style بدلائي ڇڏيم. هن وقت پاءُ جي چوڻ تي ڪڏهن ڪڏهن گائون، جيڪو هن کي بروهين جي گهگهي وانگر لڳندو هو ترڪ ڪيم، پر ننڍپڻ ۾ پيءُ ماءُ هٿيار ڦٽا ڪري ڇڏيا هئا ۽ نه صرف ڳاڙهي ڇر جو لباس پاتو هئم، پر انهن بروهين وانگر وار به ڪٽايا هئم. بس پاڻ کي بروهڻ پئي پانيم، رنگ روپ ۾ انهن جي برابري ڪرڻ يا برميچڻ ته مشڪل هو جو انهن جا ڇپ گلابي ۽ ڳل ڳاڙها هوندا هئا. قدرتي سونهن سان مالا مال هونديون هيون ۽ ڏٽيءَ طرفان عطا ڪيل نزاڪت به هئن جنهن ۾ بناوت جو ڪو به دخل نه هو. آواز ۾ گفتگوءَ جو انداز به نرالو هين. ”هان“ ته اهڙي انداز چونديون جو لفظ دل ۾ پيهي ويندو هو. اڪثر سودي سيڏي خريد ڪرڻ وقت سندن واتان شاهي (چار آنا) انگ گهٽو ٻڌڻ ۾ ايندو هو. جڏهن مون انگل آرو ڪري ڳاڙهو ڇر جو لباس نهرايو ته خوشي ۾ نه پئي ماپان. پٽ پٽيهر ڇڏي ڪوري ڇيٽ جي لباس ۾ پاڻ کي ڪنهن شهزاديءَ کان گهٽ نه پئي پانيان. مٿان وري به ڳوتون ڪري، پوتي مٿي تي چوٽين ۾ پويان اٽڪائي، جُتي پائي، هٿ کي لوڏو ڏيئي هلڻ لڳيس ته امڙ کي کل اچي وئي، جلال خان جيڪو خود بروهي هو تنهن کي چوڻ لڳي! جلال خان ڏس لڳي ٿي نه بروهڻ! ” اڙي آءُ لم نه گودي“ اڪثر اهو لفظ بروهڻين تي استعمال ٿيندو ٻڌو هئم! رنگ ته بروهين جهڙو نه هئو پر مان پاڻ کي اُنهن کان وڌ پانيان پئي، گهٽ نه. شايد اهو پنهنجي حب الوطني، پنهنجي وطن جي لباس ۽ تهذيب جو اثر ئي هو جو ريشم ۾ پاش گل جي ڪپڙن کي تلانجلي ڏيئي، کهنبي کي گلي لڳايم.

جنهن تي ڪڏهن ڪڏهن امڙ ڪاوڙجي چوندي هئي، چريءَ چتران وانگر اچي هڪ ئي وڳي کي ورتو اٿيئي. نوريءَ وانگر محل ماڙين کي ڇڏي، ڪکي مڇيءَ جي ٽوڪرين وچ ۾ رهڻ وارو احساس ۽ انهيءَ احساس ۾ جذبي ڪري سڄي گهر لاءِ مشڪل ٿي پئي. سنڌ ۾ ڏياريءَ کان وڌيڪ مهالڪشميءَ جو ڏڻ ڌام ڌوم سان ملهائيندا آهن. اُن جون تياريون سڳڙن ٻڌڻ واري ڏينهن کان وٺي ئي شروع ٿي وينديون آهن. سورهن تندين ڳنڍيين واري هن سڳڙي کي ڇوڙڻ لاءِ سورنهن ڏينهن بي چينيءَ سان انتظار رهندو هو. گهر جا سڀ ڀاتي نوان ڪپڙا ٺهرائيندا هئا. ڇوڪرا ڊبل گهوڙا بوسڪي يا ٽري ڪاٽ وغيره جا سٺا سلوار ڪڙتا ٺهرائيندا هئا. امڙ ۽ اسان سڀني ڀينرن لاءِ بابو سائين اوچي Lady Hemleton جي Crape جا لباس وٺي ايندو هو. امڙ ڪي سوتي ڪپڙو پائڻ نہ ڏيندا هئا. حالانڪ خود سڄي زندگي اڇي قميص، اڇو ڪڙتو يا اڇو سوٽ اڄ ڏينهن تائين پائيندا آهن. ڪڏهن ڪڏهن تہ سوچيندي آهيان، سڄي زندگي اهو اڇو لباس پائي ٿڪجي نہ پيا هوندا. اسان ۽ امڙ لاءِ Lady Hemleton Crape جا تاڪين جا تاڪيا وٺي ايندا هئا، جنهن ۾ ناسي چاڪليٽي رنگ اڪثر هوندو هو.

امڙ جو رنگ ائين تہ نہ چونديس تہ اڇو کير جهڙو آهي، پر سنوا ٽن مٽان وري چاڪليٽي يا ناسي رنگ جو سلوار ڪڙتو ڪپي. بابي جي واتان ازخود نڪري ويو: امان (پيار وچان ڪڏهن امان ڪوٺيندا آهن) ٻارهن ماهي ڏينهن تي سوتي ڪپڙا نہ پائبا آهن. پر مان پنهنجي ضد تي ننڍ ٻار وانگر اڙيل رهيس. مون کي سُوسيءَ جو سلوار ڪڙتو ئي ڪپي. جڏهن بابي وڏن وڏن Fancy (فينسي) دوڪانن تان سُوسيءَ جو ڪپڙو پڇڻ شروع ڪيو تہ سڀ ڪنهن کلي ڏنو. چوڻ لڳا "مهراج سائين اهڙا سٺا ريشمي ڪپڙا ڏيڪاريونَ ٿا، اوهين آهيو جو سُوسي پيا گهرو." Fancy ڪپڙي جي دوڪانن ۾ شيخن جي هڪ هٽي هئي ۽ واٽين جي بافتن، چرن يعني ڀهراڙيءَ جي ماڻهن جي ڪپڙي ۾. منهنجي انگل آري ڪري شهدادڪوٽ جي شاهي بازار جي هڪ هڪ دڪان تان سُوسيءَ جي باري ۾ پتو ڪيو ويو. مشڪل سان هڪ ننڍڙي دڪان تان جتي ڳوٺن جي بروهي باندن يا ٻروچن جي پيهہ لڳل هوندي هئي. سي فصل لهڻ ڪانپوءِ بافتو وغيره وٺندا هئا. مشڪل سان اُن دڪان تان وچي سلوار ڪڙتي جو ڪپڙو مليو. امڙ ۽ ابو چوڻ لڳا!، هي ڪو ڪپڙو آهي؟ صفا ڇاٽو لڳو پيو آهي. پيار وچان چوڻ لڳا، "صفا ڪهرو ڪپڙو آهي." پر مان تہ پنهنجي ضد تي اڙيل هيس. سُوسيءَ جي سلوار جي پاچن تي ڪاون جي لائين پرايم ۽ ڪڙتي اڳيان ڪاون سان پريل قدو (اڪثر ڳوٺن ۾ عورتون ڪاون سان ڳچي ۽ هيٺ الڳ کيسو پرائي پائينديون آهن، جنهن ۾ پئسا ڏوڪڙ وجهنديون آهن) جڏهن مهالڪشميءَ جو ڏڻ آيو تہ سڄي ڳوٺ جي واپاٽين زربفت، ريشم، ڪريپ پاتا هئا پر مان سُوسيءَ جا سلوار ڪڙتو پاتا ۽ پيرن ۾ گل واري سپاتي پائي، پاڻ کي ڏسي پئي ڏسان، قدم قدم سنيالي پئي هلان. ائين پئي ڀانيان تہ هر ڪو مون ڏي نهاري رهيو

آهي پر مان غلط فهميءَ ۾ مبتلا هيس. سيني کي ٻارهن ماهي ڏينهن تي سوٽي ڪپڙا پاتل ڏسي تپرس پيو لڳي. شايد ڪن جو رايو اهو هو تہ چنبڙيءَ رن وارا پار پيا اٿائين. پر مون تي نوريءَ وانگر پٽ پٽيهر چڙي ککي مچيءَ جي ٽوڪريءَ اڳيان وهڻ وارو جنون طاري هو. نندپڻ جي اُن روپ کي ياد ڪري، پاڻ تي فخر ۽ ناز ٿيندو آهي. تہ ايتريءَ ننڍڙي ڄمار ۾ پنهنجي ڏيهي لباس پائڻ جو پوت ديوانگي نہ آهي بلڪ پنهنجي مٽيءَ سان پيار، پنهنجي وٽن جي مهڪ سان محبت وارو جذبو هو. ان وقت جا ڪاون جي پرت پريل ڪيترائي ڪڙتا اڄ بہ مون وٽ موجود آهن. جيڪي وڏي شوق سان پرايا هيم. پر بيرحم وقت، قد بت ۾ اوسر اچڻ ڪري ڪسي ورتا. ٻيو ڪير جي ڪسي ها تہ جنگ جوتيان ها، پر وقت اڳيان تہ دارا ۽ سڪندر، اڪبر ۽ جهانگير جهڙا نادر بہ ناچيز رهيا. پٽائي گهوٽ شاهہ عبداللطيف، سچل سرمست ۽ ساميءَ جهڙا درويش بہ وقت اڳيان ڪنڌ جهڪائي پنهنجي تحريرن جو ورثو ڇڏي، پنهنجو وارو وڃائي رمندا رهيا. مان پنهنجن لباسن کي حسرت پريل نگاهن سان ڏسي ٽِڏو ساهہ پري، ماضيءَ کي وسارڻ جي ناڪام ڪوشش ڪندي آهيان. ان جذبي، اُنهن احساسن ۽ يادگيرين کي برقرار رکڻ لاءِ اڄ بہ سنڌ مان جڏهن ابو امڙ يا پاٿر ايندا آهن تہ چوندي آهيان تہ سُوسيءَ جا سلوار ڪڙتا ۽ گل واري جتي وٺي اچو. هر ڀيري پاليسٽر ۽ نهايت خوبصورت ۽ قيمتي ڪپڙا وٺي ايندا آهن. پر اُن سُوسيءَ واري لباس کي وساريو ئي اچن. هر وقت ان ڳالهہ تي تڪرار ٿيندو آهي. امڙ ڪاوڙجي چوندي آهي: ”بہ چار سؤ واريون ڊريسون آڻيان ٿي تہ بہ خوش نہ آهين. شاباس تہ چُتي، پر مٽان منهن چڙهيو پيو اٿئي.“ اهو سلسلو هر ڀيري جاري رهندو آهي، نيٺ سنڌ مان بہ گل واريون جتيون آٽي ڏنائون. جيڪي سنيالي سنيالي پائيندي آهيان. جي خراب ٿي ويئون تہ ڪٿان وٺي سگهنديس؟ ۽ سُوسيءَ جا بہ سلوار ڪڙتا ڪن خيرخواهن تحفي طور موڪليا آهن. جيڪي وڏي خبرداريءَ سان پائيندي آهيان.

هن سال سورهين مارچ تي ريڊيو تي هوليءَ جو جشن ٿيو. ڪيترن ڏهاڙن کان وٺي هوليءَ جي ان ميلاپي ميڙ ۽ رنگا رنگي پروگرام لاءِ تياريون ٿي رهيون هيون. جو اطلاعات ۽ نشريات کاتي جي وزير صاحب وعدو ڪيو هو تہ اُن ڏهاڙي ايڪسٽرنل سروسز جي اسٽاف سان، اُن هوليءَ جي رنگارنگي پروگرام ۾ شريڪ ٿيندس. 16 تاريخ کان وٺي ڇهل پهل لڳي وئي. ان ڏهاڙي مان سوٽي سُوسيءَ جو سلوار ڪڙتو پائي ويس. جيئن ئي ريڊيو تي پهتيس تہ ڪيترائي حيرانيءَ سان ڏسڻ لڳا ۽ ڪن ٽوڪيو تہ هونئن ڪپڙا سنا پائي اچين، اڄ هوليءَ جو ميلاپي ميڙ ۽ جشن آهي ۽ اطلاعات ۽ نشريات جو وزير صاحب اچڻو آهي، تہ تون سوٽي ڪپڙا پاتا آهن. هنن کي ڪهڙي ڄاڻ تہ ان سوسيءَ جي لباس جو ملهہ ڇا آهي؟ ٻئي طرف پوري ايڪسٽرنل سروسز جون اناؤنسر اُچيون اُچيون ساڙهيون پائي آيون. ٽن سَون کان وٺي هزار تائين ساڙهين جي قيمت هئي. ايتري قدر جو اسان جي ڊائريڪٽر صاحبہ خود بہ اُچي قيمتي سلڪ جي ساڙهي پهري آئي. ان سان گڏ

وارن ۾ گلن جي ويڙهي پڻ پاتي هئائين. نہ صرف ڊائريڪٽر صاحبہ پر ٻين عورتن بہ گلن جي ويڙهين سان زلف سجايا هئا. جيئن ئي مان آيس تہ ڪيترن ساٿين ڪي منهنجي سوٽي لباس تي حيرت لڳي. هڪ انائونسر گلن جي ويٽي ڏني ۽ چيائين "وارن ۾ لڳائي ڇڏ." مون تاريندي چيومانس: "مون وٽ ڪانٽو ڪونهي،" ان تي يڪدم ٻي ساهيڙيءَ ڪانٽو ڪڍي ڏنو. مون ڪانٽو موٽائي خاموشيءَ سان گلن جي ويٽي پنهنجي پرس ۾ وجهي ڇڏي. وقت مطابق اطلاعات ۽ نشريات کاتي وارو وزير پهتو. ايڪسٽرنل جي ڊائريڪٽر صاحبہ پوري اسٽاف جو وزير مسٽر هرڪشن لال ڀڳت سان تعارف ڪرائڻ شروع ڪيو. سڀني سان رسمي طور ڪنڌ ڌوڻي ملندو اڳتي وڌندو ويو. جڏهن منهنجي اڳيان ڊائريڪٽر صاحبہ پهتي تہ وزير صاحب کي چيائين، "هيءَ سنڌي انائونسر آهي." بہ قدم اڳتي هلي پلٽو کائي موٽي آيو. چوڻ لڳو: "اوهان کي ڪٿي ڏٺو اٿم". هڪ ٻن فنڪشن جو ذڪر بہ ڪيائين: مون چيو: مون کي ياد نہ آهي. تي سگهي ٿو اوهان ڏٺو هجي. پر جنهن پروگرام ۾ توهان انائونسمينٽ جو ذڪر ڪري رهيا آهيو اُن ۾ مان تہ ڪانہ هيس. اُن وقت مون کي پنهنجي لباس، پنهنجي ٻولي، پنهنجي انفراديت تي فخر ۽ ناز ٿيو. منهنجي رواجي لباس ۽ منهنجي سباجهڙي سادي سنڌي ٻوليءَ ۾ ايتري ڪشش هئي، جو سڀني سان دستوري طور ڳالهائڻ بدران مون سنڌي انائونسر ڪان حال احوال ورتائين.

ڪکيءَ هاٽيون ڪاريون، ڇڇيءَ هاٽا ڇڄ،
پاند جنين جي پاند سين، لڳو ٿئي لڄ،
سمو ڇام سهڄ، اُپو ڪري اُن سين.